

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Cəfərli Emil Ceyhun

“Biznes proseslərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilindən istifadənin
təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Biznes proseslərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilindən istifadənin nəzəri əsasları	
1.1. Sahibkarlıq anlayışı və iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu.....	7
1.2. Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki problemləri	19
1.3. Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodları.....	26
II Fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi.	
2.1. Biznes proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemi	32
2.2. Biznesin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası.....	36
2.3. Biznesin səmərəliliyinin təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili..	39
III Fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi	
3.1. Müasir dövrdə biznesin səmərəliliyinin artırılması amilləri və onların proqnozlaşdırılması.....	56
3.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	60
Nəticə.....	71
Ədəbiyyat siyahısı.....	74

Giriş.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir, əlbəttə, həmişə həmin məqsəd əldə edilmir. Lakin həmin fəaliyyət planlaşdırılmasa da və ya müsbət xarakter daşımasa da mütləq nəticə ilə sonlanır. Əgər son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər, əgər belə uyğunluq təmin olunmursa, fəaliyyət səmərəsiz hesab olunur. Nəticə və məqsədin üst-üstə düşməsi daha uğurlu qərarın seçilməsi baxımından xüsusilə mühümdür. Belə üst-üstə düşmə onu göstərir ki, seçilmiş şərt “səmərəlilik standartına” uyğundur, şəraitin təhlili kifayət qədər tam və əsaslandırılmışdır.

Mənfəət əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən müxtəlif sahibkarlıq strukturları müasir iqtisadi sistemdə maddi nemətlərin istehsalında və bölgüsündə mühüm rol oynayır. Sahibkarlar biznesdə kapitalın payı, fərdi məsuliyyət və rifahın yaxşılaşdırılması imkanlarının mövcudluğu, sosial statusunun yüksəldilməsi və yaradıcılıq qabiliyyətini realizə etmək nöqtəyi nəzərindən sahibkarlıq fəaliyyətində yüksək nəticə və səmərə əldə etməkdə maraqlıdırlar. Onların işinin səmərəliliyi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq məqsədi ilə vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadə ilə sıx bağlıdır və milli iqtisadiyyatın stabil inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onlar tərəfindən resursların yüksək texnoloji, rəşional və keyfiyyətli istifadəsi beynəlxalq və daxili bazarlarda ölkə əmtəə istehsalçılarının vəziyyətini və beləliklə də əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır.

İnvestorlar, biznes sahibləri və yüksək menecment şirkətlərin fəaliyyətinin son nəticələrindən birbaşa asılıdırlar, öz sahibkarlıq fəaliyyətlərinin nəticələrinin etibarlı qiymətləndirilməsi vasitələrinə və onların oxşar rəqib şirkətlərin əldə etdikləri nəticələrlə müqayisə edilməsinə ehtiyac duyurlar. Nəticələrin belə qiymətləndirilməsi minimal xərc müqabilində maksimum nəticə əldə edilməsini səciyyələndirən səmərəlilik anlayışına əsaslanır. O, yalnız sahibkarlıq fəaliyyətlərinin son çıxış məlumatlarını (istehsalın həcmi, pul gəliri, mənfəət, bazar

payı, aktivlərin, xüsusi kapitalın həcmi, səhmlərin dəyəri və ç.) deyil, eləcə də sərf olunmuş resursları (investisiya kapitalı, maya dəyəri, heyətin sayı və əməyin ödənişinə xərclər, xammal və material xərcləri, əsas fondların və dövriyyə kapitalının həcmi) nəzərə almağa imkan verir

Sahibkarların yaratdıqları şirkətlərin işinin nəticələri əsasında onların işinin səmərəliliyi haqqında fikir söyləmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi onun qiymətləndirilməsi meyarlarının balanslaşdırılmaması və ziddiyyətliyi problemi təşkilatda dəyişikliklərin zəruriyyəti haqqında düzün mühakimə yürütməyə imkan vermir.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, səmərəliliyin bir meyarından istifadə daha məqbuldur. Həmin meyar sahibkarlıq subyektinin mühüm təşkilatı xüsusiyyətlərinin və xarakteristikalarının funksiyası rolunda çıxış edə bilər. Digərləri isə təsdiq edirlər ki, müxtəlif göstəricilərin köməkliyi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini təfsir etmək mümkündür, sonra müasir iqtisadi-riyazi apparatdan istifadə etməklə rəhbərliyin işinin səmərəliliyi haqqında düzgün kompleks qiymətləndirməni həyata keçirmək mümkündür.

Hazırda əksər şirkətlərdə biznesin miqyasından, sahə mənsubiyyətindən və idarə etmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif səmərəlilik göstəricilərindən, daha çox xüsusi kapitalın və aktivlərin rentabelliği, əmək məhsuldarlığı, səhmlərin gəlirliyi və digər göstəricilərdən istifadə olunur. Praktikada sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili zamanı şirkətin fəaliyyətinin onun maliyyə vəziyyətini, bazar mövqeyini, əsas istehsal fəaliyyətini, texnoloji inkişaf səviyyəsini və heyətin idarə olunmasının keyfiyyətini xarakterizə edən müxtəlif tərəflərinin nəticələrini nəzərə alan kompleks qiymətləndirmə sistemi mövcud deyildir. Sahibkarlar belə qiymətləndirməni aparmaq qaydasını təsvir edən səmərəliliyin göstəricilər sisteminin mövcud olmaması ilə yanaşı nəzəri bazanın, zəruri giriş məlumatlarının və onlara olan tələblərin olmaması faktı ilə də üzləşirlər. Hazırda yalnız hesablamaları aparmağa deyil, eləcə də təşkilatda səmərəli dəyişikliklərin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsində istifadə olunacaq alınmış nəticələrin iqtisadi mahiyyətini aşkar edərək onların nəyin hesabına əldə olunmasını

aydınlaşdırmağa imkan verən metodika hazırlanmamışdır. Yuxarıda qeyd olunanlarla rəğmən biznesin təşkili və aparılmasının səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, həmin problemlərin aktuallığı magistr dissertasiya işinin mövzusunun, məntiv və strukturunun seçilməsini müəyyən etmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Sahibkarlıq fəaliyyəti və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemləri makroiqtisadi və mikroiqtisadi aspektlərdə tədqiq olunur. Sözügedən problemin müxtəlif aspektləri ölkə iqtisadçı alimlərindən Müslümov S.Y., Kazımov R.N., Mahmudov I.M. və digərlərinin, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərindən M.Razu, A.Rayzberq, Q.Reventlou, M.İ.Bakanov, N.Belyavskaya, Y.N.Bıkova, Y.S.Valeyeva, A.P.İvanov, İ.V.Lyubişin, İ.V.Romanova, A.D.Şeremet, V.Yakovleva və digərləri tərəfindən müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin müxtəlif aspektlərinin işlənilib hazırlanmasına baxmayaraq bəzi nəzəri və praktiki məsələlərin həlli nin zəruriliyi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq mövcud qiymətləndirmə metodlarında dəyişiklər aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması zərurəti meydana çıxır.

Tədqiqatın obyekti. Sahibkarlığın bütün formalarında və sahibkarlıq strukturlarında biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesi tədqiqatın obyekti qismində çıxış edir.

Tədqiqatın predmeti. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi sistemi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri üzrə ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin tədqiqat xarakterli əsərləri dissertasiya tədqiqatı təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin hərtərəfli təhlili və müqayisə edilməsinə imkan verən sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi

metodikasının hazırlanmasıdır. Həmin məqsədə nail olmaq məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- konkret şərait, biznesin xüsusiyyətləri və miqyasları nəzərə alınmaqla səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemini müəyyən etmək;
- biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodoloji qaydalarının və metodikalarının nəzəri təhlilinin aparılması;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikalarının müqayisəli təhlili əsasında onun səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi məzmununa yanaşmalar və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri sistemləşdirilmişdir;
- biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının müqayisəli təhlili əsasında onların güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmişdir;
- rəqabət qabiliyyəti göstəricisi də daxil edilməklə biznesin qiymətləndirilməsi meyarları müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir;
- sahə mənsubiyyəti, biznesin miqyası, mümkün informasiyanın əldə edilməsinin mümkünlüyü və təhlilin məqsədlərindən asılı olaraq şirkətlərin biznesinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası hazırlanmışdır;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi üzrə hazırlanmış metodika sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin (istehsal fəaliyyətinin, maliyyə vəziyyətinin, marketinq siyasətinin, yeyətin idarə olunmasının) təhlilinə müxtəlif yanaşmaları uzlaşdırmağı və müxtəlif təşkilatların sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla biznes proseslərin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına, mövcud çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılmasını artırmağa imkan yaradır.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Biznes proseslərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilindən istifadənin nəzəri əsasları

1.1. Sahibkarlıq anlayışı və iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu.

Son illər Azərbaycan özünün inkişaf sürətinə görə dünyanın aparıcı ölkələrindən biri olaraq, sahibkarlığın inkişafı sahəsində ciddi addımlar atmışdır. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılmış əlverişli şərait, qeyri-neft sektorunun ildən-ilə daha böyük artım sürəti ilə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Sahibkarlığın inkişafı hər zaman ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuş və bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mühüm qanunlar və fərmanlar imzalanmışdır. Lakin bununla yanaşı ölkəmizdə özəl sektorun daha sürətlə inkişafına mane olan bir sıra amillər də vardır. Belə amillərdən biri də sahibkarların müasir biznes texnologiyalarına yiyələnməsində fəallıq göstərməməyi və idarəetmə sistemləri haqqında məlumatlarının az olmasıdır. Bu problem nəinki Azərbaycanda, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcud olan bir məsələdir.

Müasir biznesin tələblərindən biri də yeni ideyaların planlaşdırılmasından, daha dəqiq desək biznes-planların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu, ilk növbədə, sahibkarlıq subyektlərinə öz strategiyasını qurmağa, mövcud vəziyyəti real qiymətləndirməyə, nəzərdə tutulan ideyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin həcmi düzgün müəyyənləşdirməyə, lazımi işçi personal toplamağa, bazarı strategiyaya uyğun olaraq araşdırmağa imkan verir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yeni ideyanın həyata keçirilməsində planlaşdırmanın lazımi səviyyədə aparılmamağı, adətən gözlənilməz problemlər əmələ gətirir. Məhz yeni ideyanın həyata keçirilməsi üçün bütün aspektlər nəzərə alınmaqla düzgün tərtib olunmuş biznes-planın mövcudluğu müsbət nəticələrin əldə edilməsi üçün zəmin yaradır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti anlayışı sahibkarlıq, sahibkar və təşəbbüskarlıq anlayışları bir biri ilə sıx əlaqəlidir. Aydındır ki, mənfəət sahibkarlığın əsas stimulu hesab olunur. Sahibkarlıq mənfəəti gəlirin xüsusi növü olmaqla iqtisadi səmərə və kommersiya uğuru gətirən texniki, istehsal və təşkilati yeniliklərin həyata

keçirilməsi prosesində riskə, yaradıcı təşəbbüskarlığa görə mükafatdır. Sahibkarlıq, sahibkar və təşəbbüskarlıq anlayışları sahibkarlıq fəaliyyəti anlayışına aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatı bazar təsərrüfatçılığının mühüm tərkib elementidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi nəzəriyyə üzrə ədəbiyyatlarda sahibkarlığın məzmunu və onun iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə geniş yer ayrılır. İqtisadi ədəbiyyatlarda “sahibkarlıq” anlayışının traktovkası müxtəlifdir. Bu anlayışlardan ilk dəfə XVII əsrin axırlarında ingilis iqtisadçısı Riçard Kontilion istifadə etmişdir. Onun fikrincə sahibkar risk şəraitində fəaliyyət göstərən insandır. İqtisadi rifahın həqiqi dəyərini təyin edən torpağı və əməyi varlanmağın mənbəyi hesab edirdi. R.Kantilyon sahibkarlığı feodal orta əsri əvəz edən yeni dövrün fenomeni kimi səciyyələndirərək belə bir fikri formalaşdırmışdır ki, hazırda əmlakı itirmək təhlükəsini və riskləri öz üzərlərinə götürərək mənfəət əldə etmək məqsədi ilə bazar münasibətlərinin inkişafına səy göstərən insanlar yaranmışdır, daha doğrusu, qanunçuluğa müvafiq olaraq özündə risk elementlərini birləşdirən, əmlakdan istifadə, mal satışından, xidmət göstərilməsindən sistematik mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş müstəqil fəaliyyətdir. Əlbəttə, sahibkarlıq anlayışına belə yanaşma düzgündür (24).

R.Kontiliondan sonra məşhur fransız iqtisadçısı J.B.Seyanın nəzəri konsepsiyası yaranmışdır. O, “Siyasi iqtisadın traktatı” kitabında qeyd edir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti – “istehsalın üç klassik elementlərinin-torpaq, əmək, kapitalın birləşməsi, kombinə edilməsidir” (21).

. Həmin konsepsiyaya görə, istehsal amilləri bir yerdə toplanır ki, onlar orada az gəlir yaradırlar, sonradan yerlərini dəyişir və onların kombinasiyası digər sahədə daha çox gəlir gətirir. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, İngiltərə sənayesinin inkişafının uğurlarından biri İngiltərə sahibkarlarının istedadı olmuşdur. Seyin əsas tezisi məhsulun istehsalında sahibkarların fəal rolunun tanınmasından ibarətdir.

J.B.Seyanın konsepsiyası sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən formasına şamil edilə bilər və buna görə də sahibkarlığın klassik formulası hesab olunur.

Sahibkarlıq problemləri üzrə bütün tədqiqatlar birbaşa və ya dolayısı ilə Seyanın konsepsiyasına əsaslanır.

Müasir dövrdə nəzəri tədqiqatlarda sahibkarlıq yalnız müstəqil halda işləri aparmaq üsulu kimi deyil, eləcə də firmadaxili sahibkarlıq kimi də nəzərdən keçirilir. Sahibkarlıq iqtisadi aktivliyin xüsusi növüdür və müstəqil təşəbbüskarlığa, məsuliyyətə və innovasiyalı sahibkarlıq ideyalarına əsaslanır. Geniş mənada sahibkarlıq iqtisadiyyat sahəsində səy göstərmək, təşəbbüskarlıq, aktivlik, dar mənada - mülkiyyətçinin və ya təsərrüfat subyektinin iqtisadi fəaliyyətidir. Sahibkarlıq aktivliyinin məqsədi tələb olunan, sahibkara gəlir gətirən malların istehsalı və bazara təklif edilməsidir.

İngilis alimləri A.Smit və D. Rikardo iqtisadiyyatı yaradıcı sahibkarlıq üçün yeri olmayan özünü tənzimləyən mexanizm təsəvvür edirdilər. A. Smitin fikrincə sahibkar kapitalın mülkiyyətçisi olmaqla yanaşı, müəyyən kommersiya ideyasını realizə etdirmək və gəlirin alınması xatirinə riskə gedir, çünki kapitalın bu və ya digər işlərə qoyulması həmişə risk elementini saxlayır. D. Rikardo kapitalizmdə istehsalın mütləq, daimi, təbii üsulunu görürdü. Amma sahibkarlıq fəallarını effektiv təsərrüfatçılığın mütləq elementi kimi baxırdı. K.Marksın iqtisadi nəzəriyyəsində sahibkara əsasən istismarçı kimi baxılır.

XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəlində sahibkarlıq institunun əhəmiyyəti və rolunun dərk olunması başladı. Fransız iqtisadçısı Andre Marşall birinci olaraq istehsalın 3 klassik formasına (torpaq, kapital və əmək) dördüncünü –təşkilatı əlavə etdi: sahibkarlıq “istehsalın dörd elementinin-torpaq, əmək, kapitalın və təşkili birləşməsi, kombinə edilməsidir” (20). Bazar iqtisadiyyatının əsas xarakteristikasını səciyyələndirərkən müasir mikroiqtisadi nəzəriyyənin klassiki sayılan A.Marşal “istehsal və sahibkarlığın sərbəstliyi”ni xüsusi olaraq vurğulamışdır.

P.Drukerə görə “sahibkarlıq-bütün sferalara, o cümlədən, idarəetmədə yeniliklərin tətbiqini əks etdirən konkret fəaliyyətdir” (14). F.Xayek belə hesab edirl ki, sahibkarlıq - “fəaliyyət növü deyil, yeni imkanların axtarışı və öyrənilməsi, davranışın xarakteristikasıdır”. P.Samuelsona görə “sahibkarlıq

yeniliklə əlaqədardır, sahibkar yeni ideyaların müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsinə səy göstərən original düşüncəli güclü insandır”. (20).

Avstriya mənşəli məşhur Amerika iqtisadçısı Yozef Şumpeter 1911-ci ildə nəşr olunmuş “İqtisadi inkişafın nəzəriyyəsi” kitabında sahibkar yenilikçi kimi şərh edir. Onun fikrincə , sahibkarın funksiyası kapitalist iqtisadiyyatın inkişafında iqtisadi artımın təmin olunmasında başlıca rol oynayan yeniliklərin reallaşdırılmasından ibarətdir. Yeni ideyalardan sahibkarın konkret məhsula və ya texnologiyaya realizəsindən və sonrakı yeni qaydaların yayılmasına qədərki zəncirvari hadisələr aşağıdakılardır:

Birinci mərhələ-yeni ideyaların, biliklərin, yeni məhsulların , iş və xidmət növlərinin əməliyyatların seçilməsi , başa çatmış elmi-tədqiqat işlərinin , təcrübi-konstruktor işləmələrinin digər elmi-texniki nəticələri, innovasiyaların nəticələri kimi təşkilati prinsiplərin seçilməsi.

İkinci mərhələ - innovasiyaların əməli isə daxil və tətbiq edilməsidir, yeni-yeni qaydaların innovasiyasıdır.

Üçüncü mərhələ , isə innovasiyaların diffuziyasından ibarətdir ki, bununla artıq bir dəfə mənimsənilmiş. Realizə olunmuş innovasiyaların yayılmasını nəzərdə tutur, yeni innovasiya məhsullarının , xidmət və ya texnologiyaların yeni yerlərdə və yeni şəraitlərdə tətbiq edilməsi.

İdeyaların həm şəxsi , həm də alınma ola bilər. Şəxsi və kənardan alınma ideyaların törəməsi sahibkarlıq layihəsinin yaradılmasını təmin edir. Sahibkar işinin ehtimal olunan ardıcılığı ideyanın doğrulduğu andan sahibkar qərarının qəbul edilməsinə qədərki an əks etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müxtəlif forma və miqyaslı təsərrüfat subyektləri bazar münasibətlərinə daxil olurlar. Bu zaman, bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq sahibkarlıq subyektlərinin identifikasiyası ilə əlaqədar müəyyən çətinliklər yaranmışdır. Belə ki, “sahibkar kimdir sualı ortaya çıxır. Bu sual bir sıra şərtlərlə bağlıdır.

Sahibkar qanunla qadağa olunmamış təsərrüfat fəaliyyətinin istənilən növünü- komersiya vasitəçiliyi, ticarət-alış, məsləhət və digər fəaliyyət növünü, o cümlədən, qiymətli kağızlarla əməliyyatları həyata keçirə bilər. Sahibkar bazar konyukturasından və alıcıların ödəmə qabiliyyətli tələbindən asılıdır. Bazar rəqabəti şəraitində istehsal məsrəfləri əldə edilən mənfəət məbləğinə ciddi təsir göstərən amil kimi onu maraqlandırır. O, eyni zamanda, əsas istehsal fondlarının yenilənməsinə əvəz olunmasının investisiya mexanizmini bilməli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməyi bacarmalıdır. O, texniki proqresə və iqtisadi artıma nail olmağa səy göstərməlidir.

Sözügedən problemlə bağlı Kembell R.Makkonnell, Stenli R.Bryu tərəfindən irəli sürülən fikir böyük maraq doğurur. Onların fikirlərinə görə sahibkarlıq termininin mahiyyətini sahibkarın dörd funksiyası vasitəsi ilə açmaq olar:

1. Sahibkar torpaq, kapital və əməyin əmtəə (xidmət) istehsalının vahid prosesində birləşdirilmək təşəbbüsünü öz üzərinə götürür.
2. Sahibkar biznesin aparılması prosesində əsas qərarların qəbul edilməsi üzrə çətin vəzifəni öz üzərinə götürür.
3. Sahibkar kommersiya əsasında yeni məhsul, yeni istehsal texnologiyaları və ya hətta biznesin təşkilinin yeni formalarını tətbiq etməyə səy göstərən novatordur.
4. Sahibkar – riskə gedən insandır (19).

Həmin məsələnin mahiyyəti ilə əlaqədar bizneslə bağlı yanaşmaları ümumiləşdirərək belə bir fikri irəli sürmək olar ki, sahibkarlıq mülkiyyət hüququ, yeni bazarların və yeni məhsulların yaradılması ilə nəticələnən yenilikçilik fəaliyyəti və mövcud istehsal amillərinin istənilən formada kombinə edilməsini səciyyələndirir, daha doğrusu, aşağıdakı şərtlər təmin edilməlidir:

- istehsal vasitələrinə sahibkarın mülkiyyət hüququnun mütləq mövcudluğu və fəaliyyətin yenilikçilik xarakteri;

- istehsal vasitələrinə sahibkarın mülkiyyət hüququnun mövcudluğu, mövcud istehsal amillərinin kombinə edilməsi, yeni bazarların təşkili, yeni məhsulların yaradılması;
- sahibkar biznesin mülkiyyətçisi ola bilər, yalnız idarəedici ola bilər, fəaliyyətin yenilikçilik xarakteri mütləq deyil;
- istehsal vasitələrinə sahibkarın mülkiyyət hüququnun mövcudluğu mütləq deyil, lakin yeni bazarların və yeni məhsulların yaradılması formasında nəticə əldə edilməsi vacibdir.

Sahibkarlıqdan bəhs edərkən onun ictimai-iqtisadi mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu onunla izah edilir ki, mühit və sahibkarlıq bazar təsərrüfatının iki tərəfi olmaqla bir biri ilə aktiv qarşılıqlı əlaqəlidir. Mühit öz növbəsində zəruri iqtisadi və qanun verici bazanı yaratmaqla sahibkarlığın yaranması üçün zəruri şərtidir.

Sahibkarlıq anlayışının mahiyyətinin şərhini ilə əlaqədar belə bir fikri də vurğulamaq yerinə düşər ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlığın iqtisadi mühitinin tədqiqatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, A.Xoskinq sahibkarlıq mühitinin yeddi elementini qeyd edir: iqtisadi vəziyyət, siyasi şərait, hüquqi mühit, sosial-mədəni mühit, texnoloji mühit, fiziki və ya coğrafi mühit, institusional təşkilatı-texniki mühit. Menecmentin klassiklərindən biri P.Druker qeyd edir ki, sahibkarlıq müəssisənin həyatının müxtəlif formalarında və cəmiyyətdə dəyişikliklərin axtarılması və həmin dəyişikliklərin yəyətə keçirilməsinə istiqamətlənmiş spesifik fəaliyyət növüdür.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında AR Qanununda qeyd edilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir. Sahibkarlıq-vətəndaşların öz əmlak cavabdehliyi və ya hüquqi şəxsin hüquqi cavabdehliyi altında mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə olunmasına yönəldilmiş müstəqil təşəbbüskar fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti özünün və rəqibin biznesinin daima qiymətləndirilməsini, əldə edilən nəticələrə nəzarəti və inkişafın perspektiv inkişafı istiqamətlə-

rinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur ki, bu, biznesin sahibləri, müəssisənin rəhbərliyi, potensial investorlar, reyting agentliyi və digər maraqlı tərəflər tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilir. Səmərəlilik anlayışına ən geniş yanaşmalar aşağıdakılardır:

- 1) Səmərəlilik - minimal xərclərlə məqsədə nail olmaq;
- 2) Səmərəlilik - nəzərdə tutulmuş xərclər səviyyəsində maksimum mümkün nəticələrin əldə edilməsi;
- 3) Səmərəlilik - minimal xərclərlə maksimum mümkün nəticələrin əldə olunması.

Sözügedən problemə həsr olunmuş ədəbiyyatlarda və tədqiqat xarakterli işlərdə səmərəlilik anlayışına yanaşma nəticələrin və xərclərin nisbəti kimi nəzərdən keçirilir. Müxtəlif təsnifat əlamətləri əsasında səmərəliliyin çox saylı növlərini müəyyən etmək olar (cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1

Səmərəliliyin növləri və təsnifat əlamətləri

Təsnifat əlaməti	Səmərəlilik növləri
1. Səmərəlilik növləri	1. İqtisadi 2. Sosial 3. Texniki 4. Ekoloji
2. Subyekt	1. Kommersiya 2. İnvestisiya 3. Büdcə
3. Səviyyə	1. Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi 2. Regionun səmərəliliyi 3. Müəssisənin səmərəliliyi 4. Fərdin səmərəliliyi
4. Tamamlanma	1. Aralıq 2. Son 3. Plan 4. Faktiki 5. Proqnoz/layihə
5. Hesablama üsulu	1. Artım 2. Mütləq
6. Predmet sahəsi	1. Maliyyə 2. Bazar 3. Əməliyyat

7.Strategiya	1.Tələb olunan 2.Məqsədli/nəticəli 3.Resursyönlü
--------------	--

Bu fəaliyyətlə məşğul olanlara isə sahibkar deyilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti nə, nə üçün, kimin üçün istehsal etmək, təsərrüfat qanunlarının qəbul olunması, məhdud resurslardan istifadənin daha mütərəqqi üsullarının axtarılıb tapılması, az xərclə və keyfiyyətli məhsul istehsalı, yeni xidmət üsullarını tapılması, satışın səmərəli təşkili, istehlakçıların araşdırılması, rəqiblərin hərtərəfli öyrənilməsi və s. ilə bilavasitə bağlıdır. Sahibkarın öhdəsinə bir neçə funksiya düşür.

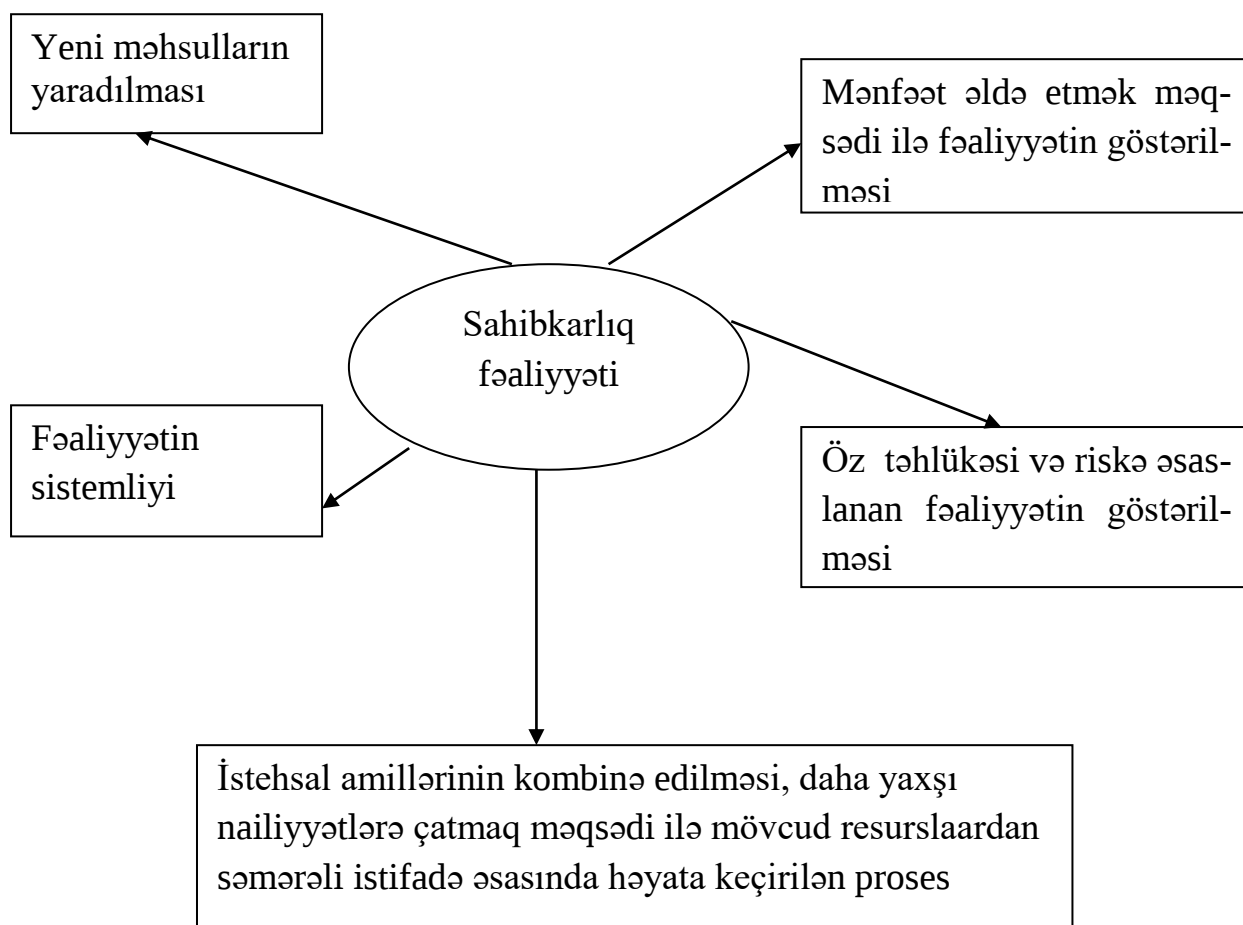
1. Sahibkar iqtisadi fəaliyyəti üçün zəruri olan bütün resursları bir yərə toplayır.
2. Sahibkar iqtisadi fəaliyyəti üçün zəruri olan bütün resursları bir yərə toplayır.
3. Sahibkar iqtisadi fəaliyyətin ən əsas məsələləri üzrə qərarlar qəbul edir.
4. Sahibkar yenilikçidir.
5. Sahibkar öz vəsaiti, iş vaxtı və iqtisadi mühitdəki nüfuzu ilə risk edir.

Sahibkarlıq subyektı sahibkarlıq bacarığı, sahibkar aktivliyi enerjisi ilə məhdudlaşmır və mütləq təhsillə, təcrübə ilə , biliklə, yeniliklərlə və sahibkar bacarığı ilə təkmilləşdirilir. Belə ki, sahibkarlıq subyektinin funksiyası birbaşa özünü təşkil etmə ilə bağlıdır.

Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Mülkiyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, bu Qanun və bunların əsasında qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları ilə tənzimləyir.

Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətlərini müəyyən edilməlidir. Bu, ilk növbədə tədqiqatın məqsəd-

lərinə müvafiqdir və problemin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətləri aşağıdakı şəkildə verilmişdir (şəkil 1).



Şəkil 1.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətləri

Bazar münasibətlərinə keçid və onun formalaşması şəraitində risk sahibkarlığın ən mühüm elementi sayılır. Vaxtında risk etmək qabiliyyətinə malik olan sahibkar etdiyi bu fədakarlığa görə əlavə gəlir əldə edir. Risk dedikdə çox zaman hüquqsuz fəaliyyətin yaradılması da başa düşülür. Bu anlayışın digər xarakterik cəhətləri də vardır. Risklərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri qarmaqarışlıq, gözlənilməzlik, inamsızlıq və təxmini fərziyyədir.

Risklərin nəticəsini aradan qaldırmaq üçün tək cə dərrakə və təcrübə deyil, həm də kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinin olması da zəruridir. Konsultent firmalar, mal göndərənlər və podratçılar adətən risklərin konsepsiyası üçün məhdud pul vəsaitlərinə malik olurlar.

Bu və ya digər layihələrin yüksək dərəcədə risklərə malik olması işçiləri məcbur edire ki, onun aşağı salınması imkanlarını axtarsınlar. Risklərin azaldılmasının əsas vəsaitlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Proqramla bağlı layihə ərəfəsindəki işlərin və hazırlıq mərhələlərinin genişləndirilməsi;
- Layihənin iştirakçıları, onun icraçıları arasında risklərin bölüşdürülməsi;
- Sığorta ilə bağlı məsələlərin vaxtında yerinə yetirilməsi;
- Gözlənilməz risklərin aradan qaldırılması üçün vəsait ehtiyatının hazırlanması və s.

Sahibkarlıq təcrübəsində risklərin aşağıdakı növləri formalaşır: *maliyyə (kredit), investisiya və bazar*. İstehsal riskləri məhsul istehsalı və satışı, istehsal fəaliyyətinin hər hansı növünün həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Risklərin bu növünə məhsul istehsalı və satışının həcmnin ixtisar edilməsi, planda nəzərdə tutulmuş maddi və əmlak məsuliyyətinin yüksəldilməsi, qiymətlərin aşağı düşməsi və s. olduqca əhəmiyyətli təsir edir.

Kommersiya riskləri məhsulun satışı və xidmətləin göstərilməsi prosesində yaranır. Kommersiya risklərinə təsir edən mühüm faktorlara aşağıdakıları göstərmək olar ki, onlara da kommersiya əməliyyatları zamanı nəzərə almaq zəruridir:

- Alınmış istehsal vasitələrinin qiymətlərinin səmərəsiz olaraq dəyişməsi, yəni artması
- Reallaşdırılan məhsulun qiymətinin aşağı düşməsi
- Tədavül prosesində məhsulun itkisi
- Tədavül xərclərini yüksəldilməsi.

Maliyyə riskləri maliyyə sahibkarlığının həyata keçirilməsi və ya maliyyə (pul) əməliyyatları zamanı tərəflərdən birinin ödəniş qabiliyyətinin olmaması valyuta əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması da nəzərə alınmalıdır.

Investisiya risklərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri cəlb edilmiş qiymətli kağızlardan ibarət investisiya –maliyyə portfelinin qiymətdən düşməsidir.

Bazar riskləri isə bazarda faiz dərəcəsinin , milli pul vahidinin və ya valyutanın xarici kurslarının ayrı-ayrılıqda mümkün olan tərəddüdləri ilə əlaqədardır. Bu faktorların təsiri eyni zamanda baş verə bilər.

Sahibkarlıq risklərinin hər bir növü əməliyyatların iştirakından daha çox asılıdır. Layihələrin həyata keçirilməsi zamanı potensial partnyorların iştirakının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi üçün təhlili aparılır.

Sahibkarlığın xarici mühiti deyəndə, firmadan kənarda fəaliyyət göstərən, lakin bu və ya digər dərəcədə firmanın fəaliyyətinə təsir edən və ya təsir edə biləcək şərait və amillər nəzərdə tutulur. Xarici şərait və amillərin firmanın fəaliyyətinə göstərə biləcəyi təsir xarakterindən asılı olaraq xeyirli və ya zərərli ola bilərlər və ona görə də firma onların təsirinə qarşı müvafiq idarəetmə qərarı qəbul etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir firma daimi olaraq sahibkarlıq mühitinin xarici amillərinin təsirinə məruz qaldığından və bu təsir daxili amillərin xarakterinə təsir etdiyindən o , bu amillərin dəyişməsinə həmişə nəzarət altında saxlamalıdır. Xarici mühit amilləri firmanın fəaliyyətinə birbaşa və dolayı yolla təsir edən amillərə bölünür.

Hər bir firma özünün normal fəaliyyətini təmin etmək üçün qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq və vəzifələrini yerinə yetirmə üçün daxili sahibkarlıq mühitində olan amilləri daimi olaraq təhlil etməli və onu nəticəsindən asılı olaraq idarəetmə qərarları qəbul etməlidir.

Firmanın fəaliyyətinə birbaşa təsir edən sahibkarlıq mühitinin xarici amilləri aşağıdakılardır:

- bazar münasibətlərinin xarakteri və vəziyyəti amilləri
- firmanın təsərrüfat əlaqələri amilləri
- demoqrafik amillər.

Firmanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə dolayı yolla təsir edən xarici amillər aşağıdakılardır:

- ümumi iqtisadi amillər
- ümumi siyasi amillər
- mədəni əhatə amilləri

Sahibkarlıq qərarı - öz vəzifə səlahiyyəti və kompetensiyası çərçivəsində təsərrüfat subyektinin məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş alternativlərin seçilməsidir. Həmin qərarlar analitik və yaradıcı xarakter daşıya bilər. Qərarın seçilməsinə analitik yanaşma bir sıra şərtlərin gözlənilməsini (problem nisbətən sadədir, qərarın işlənməsi və qəbul edilməsi üçün zəruri informasiya əldə etmək mümkündür, axtarılan qərarın düzgünlüyü ilə əlaqədar aydın standartlar mövcuddur) tələb edir. Axtarış-yaradıcı yanaşma isə əvvəlki qərarlarla bağlı istifadə olunmamış qeyri standart tələb olunduqda istifadə olunur.

1.2. Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki problemləri

Daha səmərəli idarəetmə qərarlarının axtarışı məqsədi ilə imitasiya və ekspert modelləri ilə yanaşı optimallaşdırma modellərindən də istifadə olunur. Variantların (sahibkarlıq sahəsində qərar və tədbirlərin məcmusu) seçilməsi prosesi optimallaşdırma prosesi, belə seçim isə optimallıq şərti adlanır. Qərarların optimallaşdırılması prinsipi idarəetmə, planlaşdırma, proqnozlaşdırma, plan-layihə, istehsal, kommersiya fəaliyyəti nəzəriyyəsində geniş yayılmışdır. Lakin onun istifadəsi sadə forma alır və mövcud variantlarla ən yaxşısının seçilməsi ilə əlaqədardır. Bu qaydada seçim optimallığa tam müvafiq deyildir. Nəzərdən keçirilən variantların məhdudluğu və daha yaxşı variantın olmaması şəraitində o, münasiblik şərtinə cavab verir.

İmitasiya və optimallaşdırma modelləri arasında dəqiq sərhəd yoxdur: onların hamısı bütün mümkün variantlardan daha optimalını seçməkdir. Fərq yalnız onların qurulması metodlarındadır (imitasiya modelləri prosesin axınının qəbul edilməsini, optimallaşdırma modelləri isə analitik prosedurlardan istifadəni nəzərdə tutur).

Optimallaşdırma prosesinin özü bütün problem-orientir modellərin tətbiqinin şərti olmaqla onların hamısına xas olan səciyyədir. Bu baxımdan, optimallaşdırma problem-orientir modelləşdirmənin baza elementi hesab edilir. Məhz optimallaşdırma modelləşdirmə prosesinə məqsədyönlü və tətbiqilik formasını verir. Məhz o,

əsas məsələnin həllinə-qarşıda duran məqsədə çatmağın real yolunu müəyyən etməyə imkan verir.

Biznesin modelləşdirilməsi zamanı optimallaşdırmanın xüsusiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Optimallığın şərtinin müxtəlif istiqamətli proseslərin və halların, müxtəlif keyfiyyətli amillərin və xarakteristikaların öyrənilməsinə, dəqiqləşdirilmiş, tam razılaşdırılmış qiymətinə kompleks yanaşmanı həyata keçirməyə imkan verməsi sahibkarlığın optimal modelinin seçilməsinin xarakterik misalıdır.

Optimallığın xüsusiyyəti modelləşdirmə prosesinin variantlığında özünü göstərir. Variant yanılması müvafiq qərarın hazırlanmasına imkan verən modelin ilkin layihələrinin işlənməsi prosesidir. Seçim imkanı prinsipal qərarların qiymətləndirilməsi üçün mütləq zəruridir. İdarəetmə qərarının əsasını təşkil edən təkliflər həmişə bir sıra variantları - qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif hərəkət istiqamətləri özündə birləşdirməlidir, çünki qərar qəbul edən icraçı onların sırasından seçir. “Alternativsiz təklif faktiki olaraq düşünülmüş təklif deyil, ultimatumdur”.

Variant anlayışı “varians” latın sözündən götürülmü və dəyişən anlamını verir. Varint qurulmasının bir neçə növü vardır. Birinci növ xronoloji adlanan variantları özündə birləşdirir. Nəzərdən keçirilən dövrün sonuna sosial-iqtisadi problemin həllinin iki və ya üç imkanının nəzərdən keçirilməsini səciyyələndirən qərarların xronoloji ardıcılığı onların xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir. Həll etmənin iki səviyyəsində minimal və maksimal səviyyə, üç səviyyədə isə əlavə olaraq orta səviyyə nəzərdən keçirilir. Modelin qurulmasının belə sxemində bir variant digərini istisna etmir, onlar həyata keçirilə bilər, lakin müxtəlif müddətlərdə.

Variant qurulmasının ikinci növü prinsip etibarı ilə fərqlənən variantlara əsaslanır, eyni zamanda birinin qəbul edilməsi digərlərini qəbul edilməsi etimalını tam istisna edir. Bu variantlar alternativ variantlar adlanır.

Variant qurulmasının üçüncü tipi biri birini qarşılıqlı istisna etmək xarakterinə malik olmayan və xronoloji ardıcılıqda olmayan variantları özündə

birləşdirir. Belə variantlarda təkrar olunan və ya birbirini tamamlayan elementlər ola bilər, fərqləri isə prinsipial əsas daşımaya bilər. Lakin bu belə bir fikir formalaşdırmır ki. Qəbul edilmiş son qərar yalnız bir deyil, iki və ya bir neçə variantı özündə birləşdirə bilər. Optimal variantın axtarışı prosesi, variantların seçilməsi öz əhəmiyyətini itirmir.

Üçüncü tip variantları müqayisə olunan variantlar adlanır. Bu termin bir qədər şərtidir, belə ki, müqayisə variantlar mühitində həmişə var, hər tip variantın müqayisə olunan variantı vardır. Bu halda daha ümumi anlayış xüsusi adı olmayan fərdi hadisəyə köçürülmüşdür. “Müqayisə olunan” atributundan belə istifadə prinsip etibarı ilə mümkündür, çünki o, optimallaşdırma prosesinin ümumi gedişinini əks etdirir, qərar qəbul edilməsi prosedurunun xarakterizə edir.

Variantların qurulmasının xarakteri optimallaşdırma prosesində əsas hesab edilmir. Mühüm olanı optimallaşdırma meyarının əsaslandırılmasıdır ki, onun bazasında daha yaxşı variantın seçilməsi həyata keçirilir.

Ən yaxşı sahibkarlıq qərarının axtarışını təmin əsas prinsiplərdən biri müqayisə olunan variantların müqayisəliliyi prinsipidir. İqtisadi kateqoriya kimi, müqayisəlilik müxtəlif metodlar vasitəsi ilə və müxtəlif dövrlərdə alınmış göstəricilərin və xarakteristikaların müqayisə olunması mümkün olan şəraitin təmin edilməsidir. Müqayisə etmək yeni konkret nəticəyə gəlmək məqsədi ilə nəyisə nəzərdən keçirmək, müzakirə etmək, nə iləsə müqayisə etmək deməkdir. Müqayisə edilməsi müqayisə prosedurunun müxtəlif istiqamətli (müqayisə olunmayan) amillərin təsiri, nəzərdən keçirilən obyektlərin miqyaslarında və strukturunda, onların xarakterinə yanaşmalarda fərqlərlə bağlı kənarlaşmadan “təmizləyir”.

Müqayisə edilən sahibkarlıq modellərinin müqayisəliliyi aşağıdakı bir sıra şərtlərin gözlənilməsini tələb edir:

- *Modellərin eyni struktura malik olması.* Sahibkarlıq modelinin strukturu üç böyük bloku özündə birləşdirməlidir: istehsalın inkişafı modeli; kommersiya fəaliyyətinin inkişafı modeli; maliyyə modeli. Mahiyyət etibarı ilə vahid sahibkarlıq modelinin iri struktur elementləri olmaqla həmin modellər

müəyyən sərbəstliyə malikdirlər. Onların müstəqil modellər kimi traktovka edilməsinin mümkünlüyü aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- a) dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə çatmağa səy;
- b) nəzərdən keçirilən (molelləşdirilən) obyektin birmənalılığı;
- c) istifadə olunan metodiki vasitələrin xüsusiyyəti;
- d) nəzərdən keçirilən obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan göstəricilərin və səciyyələrin müxtəlifliyi.

- *Müqayisə olunan göstəricilərin oxşarlığı.* Sahibkarlıq fəaliyyətinin optimallaşdırılması məsələlərinin həll edilməsi üçün istifadə olunan göstəricilərin nomenklaturası kifayət qədər genişdir. Biznesin əsas nəticəsi kimi mənfəət göstəricisindən geniş istifadə olunmasına baxmayaraq istehsal olunan məhsulun həcmi əks etdirən (xərclərlə müqayisədə), maya dəyərinin azalmasını nəzərə alan, sosial və iqtisadi obyektlərin kompleksləşdirilməsinə söykənən göstəriciləri əsaslandırılır. Onlardan bir çoxu əsaslıdır və optimallaşdırma prosesində istifadə oluna bilər. Lakin onların çoxluğu praktiki qiymətləndirmədə mümkün deyildir. Yalnız vahid prinsiplərə, yanaşmalara, meyarlara malik bəzi müqayisəli qiymətləndirmə göstəriciləri kifayət qədər korrektdir.

Sahibkarlıq qərarlarının optimallaşdırılması prosesini-bütün mümkün variantlardan daha yaxşısının seçilməsi prosesində düzgün, elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dar mənada yalnız əlamət deyil, qiymətləndirmə və variant seçilməsinin əsasını təşkil edən göstərici meyar ola bilər. “optimallığın meyarı” termini geniş yayılmışdır. Müəyyən ölçüsü və müxtəlif variantların müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün yararlı olan kəmiyyət göstəricisi optimallığın meyarıdır.

Ekstremal məsələlərdə dəyişməsi əsasında qərar variantının optimallığı haqda fikir söyləməyə imkan verən dəyişkən kəmiyyət meyar adlanır. Maksimum vəzifələrdə bu kəmiyyət artmağa səy göstərir (məsələn, optimallığın meyarı qismində mənfəət nəzərdən keçirilə bilər-göstərici artmağa cəhd edir). Minimum vəzifələrdə isə o, azalmağa səy göstərir (məsələn, optimallığın meyarı qismində xərclərin həcmi nəzərdən keçirilə bilər). Həmin kəmiyyətin optimal (maksimal və

ya minimal) səviyyəsinin axtarışı hesablamaların və ya məqsədli funksiyanın məqsədini təşkil edir.

Bir məsələ üçün yalnız optimallığın bir meyar mövcud ola bilər və belə məsələ həmişə çox kriterialdır. Belə göstəricinin axtarılması çox onillikləri əhatə edir. Ölkə alimləri onun əsaslandırılması və istifadəsi üzrə çoxlu təkliflər irəli sürmüşlər. Belə ki, məhsul buraxılışının həcmnin, mənfəətin və istehsalın rentabelliyin, kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin və həyat səviyyəsinin maksimallaşdırılması, tam xərclərin, sarf edilmiş vaxtın və s. minimallaşdırılması təklif olunur. Belə cəhdlər nəticəsiz qalmır. Onlar tədricən problemlərin həllini yaxınlaşdırır, təhlil və ümumiləşdirmə üçün bol material təqdim edir.

Optimallığın meyarının qurulmasına ümumi yanaşmalara münasibətdə aparacaq ölkə və xarici alimlərin fikirləri az fərqlənir. Onların fikirləri səmərəlilik göstəricisinə, istənilən obyektin intensiv artımına və inkişafına istiqamətlənmişdir.

Son onilliklərdə iqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəlilik anlayışından çox digər anlayışlara rast gəlinmir. Bu məsələyə çoxsaylı əsər və tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Həmin anlayışların ümumi və çoxsaylı fərdi traktovkası verilmiş, onun yaranmasının əsaslarına nəzərdən keçirilmiş, müxtəlif ölçü metodları təklif olunmuşdur. Bəzən bu anlayışa lozunq xarakteri də verilmişdir. Bu istiqamətdə diskussiya köklü iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə də aparılmaqdadır.

Ümumi halda, səmərəlilik inkişaf etmiş müxtəlif sistemləri, prosesləri, halları səciyyələndirir. Səmərəlilik inkişafın indikatoru kimi çıxış edir, onun mühüm stimuludur. Konkret sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə cəhd etməklə inkişaf prosesinə şərait yaradan konkret tədbirləri müəyyən etmək olar. Bu anlamda səmərəlilik həmişə praktika ilə əlaqədardır. O, idarəetmə fəaliyyətinin məqsədli orientiri qismində çıxış edir, həmin fəaliyyəti əsaslı, zəruri, özünü doğruldan istiqamətə yönəldir.

Səmərəlilik keyfiyyət kateqoriyasıdır. Sahibkarlığın inkişafının intensivliyi ilə əlaqədar olmaqla o, sahibkarlığın bütün elementlərində baş verən təkmilləşmənin dərin proseslərini əks etdirir. Səmərəliliyin belə geniş təsviri onun dar mənada anlamı ilə ziddiyyət təşkil etmir. İstehsalın səmərəliliyi, onun

nəticəliyi, sistemin fəaliyyətinin intensivliyi və təşkilati səviyyəsini, məqsədə nail olmağın dərəcəcini səciyyələndirən göstəricilər geniş məlumdur. Bu, bir tərəfdən, səmərəlilik kateqoriyasının çoxcəhətliliyini, digər tərəfdən, onun göstəricilər və ölçülərdə əks etdirilməsinin çətinliyini göstərir.

Sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin prinsipləri və metodlarını müəyyən etmək üçün iki mühüm iqtisadi kateqoriya – səmərə və səmərəlilik kateqoriyaları arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdən keçirək. Həmin kateqoriyaların eyni istamətliyi aydındır. Həm səmərə, həm də səmərəlilik iqtisadi obyektin artımını və inkişafını, daha doğrusu, onun həcm göstəricilərində əks olunmuş progressiv kəmiyyət dəyişikliklərinə, həm də kəmiyyət dəyişikliklərini tamamlayan, struktur dinamikası ilə bağlı olan, progressiv keyfiyyət dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq qabiliyyətini səciyyələndirir. Həmin kateqoriyaların keyfiyyət dəyişiklikləri xas olan inkişaf anlayışı ilə güclü bağlıdır. Məhz onların köməyliyi ilə gözlənilən nəticəni əldə etmək olar, belə ki, iqtisadi artım resursların artımı ilə bağlı ola bilər.

Bununla yanaşı, “səmərə” və “səmərəlilik” kateqoriyaları arasında ciddi fərqlər də vardır. Səmərə fəaliyyətin nəticəsinin səciyyəsidir, daha doğrusu, iqtisadi obyektin əldə etməyə cəy göstərdiyi vəziyyətdir. “səmərə” və “nəticə” anlayışlarını bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edir və konkret idarəetmə sisteminin qurulması ona istiqamətlənmişdir. Belə idarəetmə beynəlxalq təcrübədə “nəticələr üzrə idarəetmə” adını almış nəticə göstəricilərinin kəmiyyətə artımına istiqamətlənmişdir, eyni zamanda, keyfiyyət xarakteristikasının dəyişməsinə səciyyələndirir.

Səmərədən fərqli olaraq, səmərəlilik yalnız fəaliyyətin nəticələrini (proqnozlaşdırılan, planlaşdırılan, əldə olunan, gözlənilən) deyil, eləcə də onun alınması şəraitini də nəzərdən keçirir. Səmərəlilik nəticə və onun əldə edilməsinə xərclərin nisbəti kimi müəyyən edilir. Buna görə də, səmərəlilik fəaliyyətin nəticələrinin müqayisəli qiymətləndirilməsidir, daha doğrusu, yalnız iqtisadi artımın təmin olunmasını deyil, eləcə də progressiv-keyfiyyət dəyişikliklərini

stimullaşdırmaq qabiliyyətini səciyyələndirir. Səmərə isə optimallaşdırma məsələlərinin həlli prosesində bir biri ilə əlaqəli komponentlərdən biridir.

İstənilən fəaliyyətin səmərəliliyi nəticə və xərclərin nisbəti kimi səciyyələndirilir. Belə nisbətəməqsədli istiqaməti maksimum nəticələrin əldə edilməsinə cəhddir. Bu zaman qarşıya xəc vahidinə düşən nəticənin maksimuma çatdırılması vəzifəsi qoyulur. Əgər xərc nəticə göstəricisinə aid edilirsə, əks nisbətdən də istifadə mümkündür. Bu halda müqayisə göstəricisi minimumlaşdırılır.

Formal mövqedən hesablamaların bu və ya digər metodu arasında ziddiyyət yoxdur. Lakin məzmun baxımından onlar arasında ciddi fərqi görünür. Bu fərq fəaliyyətin modelləşdirilməsi daha doğrusu, gələcək proseslərin, halların, hadisələrin qabaqcadan görünməsi prosesində özünü biruzə verir. İstənilən problem-orientir model kimi, sahibkarlıq modeli də həmişə müəyyən nəticənin əldə edilməsinə yönəldilmişdir. Onun son məqsədi müəyyən nəticəyə çatmaqdır. Lakin əgər xərc və nəticə göstəricilərinin nisbətinə əsaslansaq belə bir vəziyyətlə üzləşmək olar ki, nəticənin artması müşahidə olunmur, lakin xərclər həmin səviyyədə azala bilər. Belə vəziyyət iqtisadi obyektin strukturunda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər, onların qiymətləndirilməsi prosesində obyektin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi müşahidə ediləcəkdir. Lakin planlaşdırılan nəticə əldə edilmir, daha doğrusu, inkişaf elementləri iqtisadi artım elementləri ilə tamamlanmır. Obyektin belə dəyişikliyi prinsip etibarlı ilə, progressiv meyllərə müvafiqdir, lakin onu qoyulmuş qərarın həlli üçün tam bitmiş hesab etmək olmaz. Buna görə də sahibkarlıq fəaliyyətinin həm həcm, həm də kəmiyyət göstəricilərinin artımının zəruriliyini uzlaşdıran artım və inkişafa istiqamətlənmə vacibdir.

Praktiki fəaliyyətdə tədqiq okunan obyektin məqsədli istiqamətini tam əks etdirən, nəticə və xərclərin nisbətinə əsaslanan səmərəlilik göstəricilərindən istifadə olunur və bu zaman əks nisbətdən istifadənin prinsipal mümkünlüyü istisna edilmir. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində belə yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özünün rəqabət qabiliyyətinin artırılması və nəticədə özünün bazar

mövqeyinin möhkəmləndirilməsini təmin etməyə yönəldilmiş sahibkarlıq fəaliyyətində məqsədli orientir kimi məcmu nəticə göstəricilərindən (həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət) istifadə olunur: satışın həcmnin və mənfəətin artımı, istehsal olunan malların xarakteristikasının məqsədli bazarların istehlakçılarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və i.a.

1.3. Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodları

Biznes proseslərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərdən keçirilən mühüm məsələlərdən biri problem sahələrin müəyyən edilməsidir. Problem sahələrin fərqləndirilməsi prosesin keyfiyyət təhlilinin sadə vasitəsidir. Təhlilin bu üsulun əsas təyinatı gələcək daha dərin təhlilin istiqamətinin müəyyən edilməsidir. Problem sahələrin müəyyən edilməsi üçün prosesin yığcam sxemini formalaşdırmaq lazımdır ki, burada yerinə yetiriləcək funksiyaların əsas qrupları və onların icraçıları göstərilir. Bundan sonra sxemdə problemlər göstərməli və onların qısa xarakteristikası verilməlidir.

Problem sahələrin müəyyən edilməsi proseslərin nəzərdən keçirilməsində iştirak edən təşkilatın rəhbəri və əməkdaşları ilə sorğu (anketləşdirmə) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman prosesin hər bir tərkib hissəsi üçün problemlər aşkar edilir. Beləliklə, prosesin alınmış sxemi layihənin yerinə yetirilməsi zamanı fikir mübadiləsi və təhlilin obyektini hesab olunur. Bu zaman bütün məsələlər detallandırılmalıdır ki, bu da prosesin səmərəliliyini artırır. Təşkilatın hər bir biznes prosesi müəyyən tələblərin gözlənilməsi nöqtəyi nəzərindən təhlil edilə bilər. Hazırda dünyada biznes prosesləri reqlamentləşdirən xüsusi standartlar yoxdur. Hər bir biznes proses kənarlaşmalar üzrə idarəetmənin məlum sxemini özündə əks etdirməlidir: "prosesin planlaşdırılması – prosesin yerinə yetirilməsi – uçot – nəzarət – qərarın qəbul edilməsi". Prosesin təşkil edilməsinə tələb aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.1

Biznes proseslərin reqlamentləşdirilməsi üzrə tələblər

No	Proseslərə nümunəvi tələblər
1. Prosesin rəhbərinə tələblər	
1.1.	Prosesə bir nəfər rəhbərlik etməlidir
1.2.	Proses rəhbərinin səlahiyyəti və məsuliyyəti dəqiq müəyyən edilməlidir
1.3.	Təşkilatın digər rəhbərləri ilə səlahiyyət və məsuliyyətin çuğlaşması yol verilməzdir
2. Prosesin sərhədləri	
2.1.	Prosesin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməlidir
2.2.	Prosesin funksional bölmələrinin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməlidir
3. Reqlamentləşdirici sənədlər	
3.1.	Bütövlükdə prosesin fəaliyyətdə olan təfsiri olmalıdır
3.2.	Bölmələr haqqında fəaliyyətdə olan qaydalar olmalıdır
3.3.	Fəaliyyətdə olan vəzifə təlimatları olmalıdır
3.4.	Fəaliyyətdə olan
3.5.	Proses mövcud qanunvericilik aktlarına və normativ sənədlərə müvafiq olmalıdır
4. Prosesin giriş və çıxışları	
4.1.	Prosesin giriş və çıxışları dəqiq müəyyən edilməlidir
4.2.	Prosesin giriş və çıxışlarından hər bir istifadə edən dəqiq müəyyən edilməlidir
4.3.	Prosesin hər bir giriş və çıxışına spesifik tələb olmalıdır
4.4.	Hər bir giriş və çıxış məsul icraçıya təhkim edilməlidir
5. Resurslar	
5.1.	Resurslar dəqiq müəyyən edilməlidir
5.2.	Hər bir resursa spesifik tələb olmalıdır
5.3.	Hər bir resurs müəyyən məsul icraçıya təhkim edilməlidir
6. Proses göstəriciləri	
6.1.	Prosesin səmərəlilik göstəriciləri müəyyən edilməli və istifadə olunmalıdır
6.2.	Prosesə xidmət və istifadə göstəriciləri müəyyən edilməlidir
6.3.	Prosesin müştərilərinin tələbləri üzrə məlumatların toplanması sistemi və istifadə edilməsi

Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə, fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər(sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal, kommersiya və maliyyə istiqamətlərini əhatə etdiyindən hər bir istiqamət ekrə məqsədlər fərqli olacaqdır);

- optimallığın bir neçə meyarından istifadənin mümkünlüyü;
- məqsədin müəyyən olunması prosesində idarəetmənin bazar konsepsiyası kimi marketinq prinsipləri əsasında sahibkarın bazar mövqeyinin stabilliyini səciyyələndirən məqsədlərə üstünlük verilməsi;
- məqsədin məhsulun həyat tsikli ilə qarşılıqlı əlaqəsi;

Fəaliyyətin nəticələri onun məqsədlərindən asılı olduğundan iqtisadi obyektin istədiyi nəticini əldə etmək cəhdi onun məqsədyönlü davranışını müəyyən edir. Bu vəziyyət obyektin məqsədini təşkil edir. Məqsədin ifadə edilməsi onun obyektiv şərtliliyini nəzərdə tutur. Məqsədin obyektivliyi eyni zamanda insanın məqsədyönlü fəaliyyət prosesində obyektə “keçməsində” özünü göstərir.

Nəzəri konsepsiyalarda məqsəd bu və ya digər obyektin əldə etməyə səy göstərdiyi vəziyyətdir. Məqsədin müəyyən edilməsi prosesində obyektin müəyyən fəaliyyətin başa çatması ilə əldə edəcəyi keyfiyyətdir. Beləliklə, məqsəd fəaliyyətin əsas məqsədi formalaşdırılır. Bu zaman fəaliyyət qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün istiqamətlənmiş aktivlikdir. Məqsədsiz aktivlik fəaliyyət hesab edilmir. Fəaliyyətin belə “buraxılış mexanizmi”nin məqsədi: nə qədər ki, məqsəd yoxdur-fəaliyyət də yoxdur, məqsəd varsa fəaliyyət də yaranır.

Məqsəd ilkin düşünülmüş ideya ilə xarakterizə olunur. Əmək prosesinin sonunda həmin prosesin əvvəlində insanın düşündüyü nəticə alınır. Məqsəd müəyyən edildikdən sonra fəaliyyətin həyata keçiriləcəyi şərait təhlil olunur, həmin məqsədə çatmağın üsul və vasitələri müəyyən edilir, gələcək hərəkətlərin ardıcılığı-fəaliyyətin sxemi tərtib edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir, əlbəttə, həmişə həmin məqsəd əldə edilmir. Lakin həmin fəaliyyət planlaşdırılmasa da və ya müsbət xarakter daşımasa da mütləq nəticə ilə sonlanır. Əgər son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər, əgər belə uyğunluq təmin olunmursa, fəaliyyət səmərəsiz hesab olunur. Nəticə və məqsədin üst-üstə düşməsi daha uğurlu qərarın seçilməsi baxımından xüsusilə mühümdür. Belə üst-üstə düşmə onu göstərir ki, seçilmiş şərt “səmərəlilik standartına” uyğundur, şəraitin təhlili kifayət qədər tam və əsaslandırılmışdır.

“Uğurlu fəaliyyət”, “səmərəlilik prinsiplərinə uyğun fəaliyyət” kimi anlayışlar fəaliyyətin müəyyən şəraitində nəticələrin əldə edilməsinin mümkünlüyünü (və ya əldə edilmiş nəticəni) əks etdirən səmərəlilik anlayışdır. Bu vəziyyət səmərəliliyin müəyyən edilməsinin əsas prinsipini- fəaliyyətin məqsədi və son nəticəsinin qarşılıqlı əlaqəsi prinsipini müəyyən etməyə imkan verir. Sahibkarlıq sistemində və onun spesifik sahəsi olan tikintiyə geniş siyarət etmiş bu prinsip modelləşdirilmiş nəticənin məqsədin şərtlərinə və vəzifələrinə adekvatlığı şəraitində sahibkarlıq qərarının qiymətləndirilməsi üçün belə metodiki bazanın yaradılmasının zəruriliyini göstərmək lazımdır.

Müasir marketinq konsepsiyasına əsaslanan sahibkarlığa həmişə çoxsaylı məqsəd xasdır. O, ilk növbədə, məqsədin müəyyən edilməsi prosesinin alternativliyində özünü göstərir ki, bu zaman çoxsaylı məqsədlərdən səmərəlilik prinsipinə daha çox müvafiq gələn birini seçirlər. Məqsədin çoxluğu onun çoxkomponentli tərkibində özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti özündə üç istiqaməti birləşdirir: istehsal, kommersiya və maliyyə. Hər bir istiqamətin öz məqsədi vardır. Bu zaman qarşıya bir istiqamətli məqsədin axtarışı vəzifəsi, və ya nadir hallarda ağlabatan kompromisin müəyyən edilməsi vəzifəsi qoyulur. Belə kompromis həmişə mümkün deyildir və belə hallarda səmərəliliyin qiymətləndirilməsi vəzifəsi çoxməqsədli optimallaşdırma metodunun köməkliyi ilə həll olunur.

Belə yanaşma sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin ikinci prinsipini- optimallığın bir çox meyarlarından istifadənin mümkünlüyünü şərtləndirir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, burada söhbət meyarlardan istifadənin zəruriliyindən deyil, istifadəsinin mümkünlüyündən gedir. Məcmu meyarlardan o hallarda istifadə olunur ki, vahid və ya ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmənin tətbiqi mümkün deyildir.

Məqsədin müəyyən edilməsi prosesi marketinq strategiyasının və sahibkarlıq sisteminin işlənməsi çərçivəsində həyata keçirilir. Strategiya müəyyən məqsədə çatmağa istiqamətlənmiş əsaslandırılmış hərəkət proqramıdır. Strategiyanın xarakterik xüsusiyyəti-məqsədin mövcudluğudur. Onun mövcudluğu strategiyayı

təcrübədə tətbiqi məqbul formada əks etdirilmiş konseptual qaydaların məcmusu kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Səmərəlilik göstəricisində əks etdirilməsi tələb olunan məqsədlər, deməli, həm də nəticələr iki növdə olur: keyfiyyət və kəmiyyət.

Tətbiq olunan strategiyadan və xarici mühitdən asılı olaraq həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət məqsədləri irəli sürülə bilər. Lakin sahibkarlıq sistemində məqsədin müəyyən edilməsi prosesinə xüsusi tələb irəli sürülür. Onlar məqsədin müəyyən edilməsinin vahid plan-idarəetmə tsiklinə inteqrasiyası ilə şərtlənir. Bu tsikldə məqsədli təyinetmə həlli taktiki və operativ tədbirlər vasitəsi ilə təmin edilən strateji qərarlar üçün baza hesab olunur. Onlar məqsədlərin və nəticələrin müqayisə edilməsi prosedurlarının həyata keçirildiyi alınmış nəticələrə nəzarətin əsasını təşkil edir.

Nəzarət mərhələsində kəmiyyət qiymətləndirmə nəticəsində daha dəqiq və əsaslandırılmış nəticələr əldə edilir. Prinsip etibarı ilə, nəzarət produrunu həyata keçirmək üçün nisbətən az dəqiq və etibarlı nəticələr əldə etməyə imkan verən keyfiyyət qiymətləndirməsi də yararlıdır. Sözsüz ki, istənilən keyfiyyət kateqoriyası ball və ya indekslərin köməkliyi ilə kəmiyyət qiymətləndirmələri ilə təfsir edilə bilər. Lakin belə qiymətləndirmələr şərtilik elementidir ki, onları azaltmaq olar, lakin tam istisna etmək olmaz. Buna görə də sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı istər məqsədlərin, istərsə də nəticələrin xarakteristikası üçün kəmiyyət qiymətləndirmələrinə üstünlük verilir.

Marketing konsepsiyası müxtəlif növ strategiyalardan istifadəni nəzərdə tutur. Onlardan ən geniş yayılmışı hücum strategiyalarıdır. Məqsədlər arasında hücum strategiyalara xas olanlara aşağıdakılar aid edilir: satışın həcmnin və mənfəətin artması, bazarın müəyyən segmentlərinə sahib olmaq, rəqabət mühitində müəyyən yer tutmaq, istehsalın həcmnin və əmək məhsuldarlığının artımı və i.a.

Sahibkarlığın xüsusiyyətləri və inkişafı vəzifələri baxımından onların əsasını seçmək üçün bazar mühitinin inkişafının bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmək lazımdır ki, onlar açıq təşkilati-təsərrüfat sistemini əks etdirir ki, burada biznes-subyektləri özlərinin qarşılıqlı maraqlarını həyata keçirir, müəyyən bazar payı

(segment) əldə etməklə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bazar payının artması, rəqabət üstünlüyü biznes-subyektin strateji mövqeyinin stabilliyini şərtləndirir, daha doğrusu, onun uzun perspektivə səmərəli fəaliyyət göstərməsinin mümkünlüyünü xarakterizə edir.

II Fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi.

2.1. Biznes proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemi

İqtisadiyyatın qloballaşdırılması şəraitində hər bir müəssisənin fəaliyyəti onun nəticələrində marağı olan çoxsaylı bazar münasibətləri iştirakçılarının diqqət obyektinə çevrilmişdir. Maliyyə hesabatının istifadəçiləri əldə etdikləri hesabat-uçot informasiyalarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirirlər. Aparılan qiymətləndirmə maliyyə təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, geniş mənada maliyyə təhlili qısa və uzunmüddətli iqtisadi qərarların, investisiyaların məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, idarəetmə bacarığının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, gələcək nəticələrin proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Vürğuləmək lazımdır ki, maliyyə təhlili qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq müxtəlif səviyyələrdə aparıla bilər. Belə ki, o, istehsal-kommersiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə problemlərin aşkar edilməsi, təşkilat rəhbərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, kapitalın investisiyası istiqamətinin seçilməsi üçün istifadə olunur, eləcə də ayrı-ayrı göstəricilərin və bütövlükdə maliyyə fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması aləti kimi çıxış edir.

Maliyyə təhlili aşağıda göstərilən məsələləri qiymətləndirməyə imkan verir:

- müəssisənin əmlak vəziyyətini;
- sahibkarlıq riskinin dərəcəsini, o cümlədən üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü;
- cari fəaliyyət və uzunmüddətli investisiya üçün kapitalın kafiliyi;
- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinə tələbatı;
- kapitalın genişləndirilməsi bacarığını;
- borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin səmərəliliyini;
- mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi siyasətinin əsaslı olmasını;
- investisiyaların seçilməsinin məqsədəuyğunluğunu və s.

Çox vaxt maliyyə təhlilinin aşağıdakı istiqamətləri üzrə beş göstəricilər qrupunu fərqləndirirlər:

1. *Likvidliyin təhlili.* Bu qrup göstəricilər müəssisənin özünün cari öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəricilərin hesablanması alqoritmləri cari aktivlərin (dövriyyə vəsaitlərinin) qısamüddətli borclarla müqayisəsinə əsaslanır. Müxtəlif növ dövriyyə vəsaitlərinin likvidlik dərəcəsi müxtəlif olduğuna görə bir neçə likvidlik əmsalları hesablanır.

2. *Cari fəaliyyətin təhlili.* Vəsaitlərin dövrəni baxımından hər bir müəssisənin fəaliyyəti bir növ aktivlərin digər növ aktivlərə fasiləsiz transformasiya olunması prosesidir. Buna görə də bu qrupun əsas göstəricilərinə material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri daxildir.

3. *Maliyyə sabitliyinin təhlili.* Bu qrup göstəricilərdən istifadə etməklə maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibi və onların nisbətinin dinamikası qiymətləndirilir.

4. *Rentabelliyn təhlili.* Bu qrupdan olan göstəricilərdən həmin müəssisəyə vəsait qoyuluşunun ümumi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu qrupun əsas göstəricilərinə avans edilmiş kapitalın rentabelliği və əsas kapitalın rentabelliği göstəriciləri aid edilir.

5. *Kapital bazarında müəssisə-emitentin vəziyyətinin təhlili.* Bu təhlil çərçivəsində müəssisənin qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər - dividend çıxımı, səhmə düşən gəlir, səhmin dəyərliyi və başqa göstəricilər qiymətləndirilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir, əlbəttə, həmişə həmin məqsəd əldə edilmir. Lakin həmin fəaliyyət planlaşdırılmasa da və ya müsbət xarakter daşımasa da mütləq nəticə ilə sonlanır. Əgər son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər, əgər belə uyğunluq təmin olunmursa, fəaliyyət səmərəsiz hesab olunur. Nəticə və məqsədin üst-üstə düşməsi daha uğurlu qərarın seçilməsi baxımından xüsusilə mühümdür. Belə üst-üstə düşmə onu göstərir ki, seçilmiş şərt “səmərəlilik standartına” uyğundur, şəraitin təhlili kifayət qədər tam və əsaslandırılmışdır.

İqtisadi əsaslandırma təcrübəsində nəticə və xərc göstəricisi nisbətindən istifadə olunmasında mürəkkəblik yaranır. Əgər nəticə göstəricisi dəyər ifadəsində əks etdirilirsə (məsələn, mənfəət), onda eyniölçülü kəmiyyətin müqayisəsinin sadə mexanizmindən istifadə olunur. Əgər nəticə göstəricisi digər ölçü vahidi ilə (məsələn, bazar payı, rəqabət qabiliyyəti) ifadə edilmişdirsə, o, dəyər göstəricisi ilə birbaşa müqayisə edilə bilməz. Bu halda, müxtəlif keyfiyyətli və müxtəlifölçülü xarakteristikaların nisbətini müəyyən etmək üçün xüsusi mexanizmlərdən istifadə olunmalıdır: daha səmərəli qərarın seçilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, xərclər və nəticə indeks formasında verildikdə nisbi kəmiyyət kimi səmərəlilik göstəricisini tətbiq etməklə indeks yanaşmasından istifadə etmək olar.

Biznesin səmərəliliyinin göstəricilər sistemi aşağıda verilmişdir:

1. Səmərəliliyin ümumiləşdirici göstəriciləri:
 - ümumi iqtisadi rentabellik (xalis mənfəətin pul gəlirinə nisbəti);
 - istehsalın rentabelliği (xalis mənfəətin aktivlərin orta illik dəyərinə nisbəti);
2. Xüsusi kapitaldan istifadənin səmərəliliyi:

Xüsusi kapitalın rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi kapitalın həcminə nisbəti).
3. Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi:
 - fondverimi (məhsulun illik həcmnin əsas fondların orta illik dəyərinə nisbəti);
 - əsas fondların rentabelliği (xalis mənfəətin əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinə nisbəti);
 - məhsulun fondtututumu (əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin məhsulun illik həcminə nisbəti);
4. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi:
 - material dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə əmsalı (pul gəlirinin material dövriyyə vəsaitlərinə nisbəti);
 - material dövriyyə vəsaitlərinin rentabelliği (xalis mənfəətin material dövriyyə vəsaitlərinə nisbəti);

5. İşçi qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyi:

- bir işçiyə düşən mənfəət məbləği (xalis mənfəətin işçilərin orta siyahı sayına nisbəti).

6. Cari xərclərin səmərəliliyi:

- mal dövriyyəsinə düşən xərclərin səviyyəsi (tədavql xərclərinin mal dövriyyəsinə nisbəti);

- cari xərclərin rentabelliği (xalis mənfəətin cari xərclərə nisbəti).

İstehsal alt sistemi üçün aşağıdakı əlavə göstəricilərdən istifadə oluna bilər:

- resursverimi kimi hesablanan istehsalın səmərəliliyi;
- əmək məhsuldarlığı;
- rentabellik;
- istehsal əlaqələrinin səmərəliliyi göstəricisi;
- istehsalın idarə olunmasının səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi;
- heyətin idarə olunmasının səmərəliliyi göstəricisi;
- istehsal və marketinq informasiyasından istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi və s.;

Kommersiya alt sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyi məhsul satışının həcmi və onun satışı və bazarda hərəkəti ilə bağlı xərclərin nisbəti göstəricilərinin köməkliyi ilə və aşağıdakı göstəricilər vasitəsi ilə qiymətləndirilə bilər:

- müxtəlif satış kanallarının, satış sisteminin, vasitəçilərin səmərəlilik göstəriciləri;
- satış şəbəkəsinin idarə olunmasının səmərəliliyinin göstəricilər sistemi;
- vasitəçinin seçilməsinin etibarlılığı göstəricisi;
- satış və marketinq informasiyasından istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi;
- satış şəbəkəsinin məqsədlərə və marketinqin vəzifələrinə uyğunluq dərəcəsini səciyyələndirən göstəricilər;

- satış dövrünün uzunluğu (satışın təşkilinə xərclərlə nisbətə);
- ümumi mal dövriyyəsində mənfəətin nisbi həcmi səciyyələndirən göstərici.

Maliyyə alt sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün təşkilatın maliyyə hesabatlarında əks etdirilmiş mühüm göstəricilərin və parametrlərin məcmusundan istifadə etmək olar.

Fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək olar:

- əsas fəaliyyətdən gəlirlər;
- satılmış məhsulların maya dəyəri;
- bölüşdürülməmiş xalis mənfəət;
- vergitutmaya qədər mənfəət.

Həmin göstəricilərin xərc göstəriciləri ilə əlaqələndirməklə maliyyə fəaliyyəti haqqında fikir formalaşdırmaq olar. Sözü gedən alt sistemdə səmərəlilik üzrə aşağıdakı əlavə göstəricilərdən istifadə etmək olar:

- reklam fəaliyyətinin səmərəliliyi (iqtisadi və sosial-psixoloji);
- satışın stimullaşdırılmasının səmərəliliyi;
- sərgi və yarmarka işlərini xarakterizə edən göstəricilər sistemi;
- motivasiyanın öyrənilməsinin səmərəliliyi;
- təşkilat və onun məhsullarına münasibətdə ictimai fikirlərin formalaşdırılması vasitələrindən istifadənin səmərəliliyi.

2.2. Biznesin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinin tərkibi və qruplaşdırılması təşkilatın resurslarının hərəkəti (istehsal resurslarını mövcudluğu, hərəkəti və istifadəsinin səmərəliliyi) və ya təsərrüfat fəaliyyəti mərhələləri (təhcizatın, anbarlaşdırmanın, istehsalın və s. səmərəlilik göstəricilərinin təhlili) nöqtəyi nəzərdən onun fəaliyyət göstərməsinin iki əsas modelinə əsaslanır. Lakin hər iki modeldən eyni vaxtda istifadəyə əsaslanan etməklə təşkilatın fəaliyyətinin

müstəqil istiqamətlərinin - istehsalın, maliyyənin, marketinqin, idarəetmənin v. s. təhlilini əhatə edən göstəricilərin qruplaşdırılması daha geniş yayılmışdır. Analitik göstəricilərin bu cür sintetik qruplaşdırılmasından geniş istifadə sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin mövcud metodikası ilə təsdiq olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi sistemi nəticə və xərclərin nisbəti baxımından bütövlükdə sahibkarlıq strukturunun fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər sistemini səciyyələndirir. Daxili və kənar təhlilin elementlərini özündə birləşdirən, təşkilatın idarə olunmasının mühüm vasitəsi kimi kompleks təhlilin əsas mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin sistemliyi, onun blokları arasında uzlaşdırılmanın təmin edilməsidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinə çox saylı yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, M.İ.Bakanov, V.V.Kovalev, N.V.Frolova, Q.L.Bakiyeva və b. ayrı-ayrı göstəricilər blokundan və qrupundan istifadəni təklif edirlər (intensivləşdirmə, Dyupon modelindən istifadə, xalis pul axınının rentabelliyi, kapital verimi və s. göstəricilər), digərləri isə təşkilatın potensialının (A.İ.Alekseyeva, N.P.Lyubişin, N.S.İsayeva, İ.V.Romanova), onun rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə (N.V.Frolova, E.V.Kaşınçeva və b.) üstünlük verilməsini məqsədə uyğun hesab edirlər. Əlbəttə qeyd olunan metodikalar müəyyən qədər dəqiqləşmə aparılmasını tələb edir. Həmin metodikaların müəyyən üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Fikrimizcə, təhlilin miqyası onun ayrı-ayrı istiqamətləri nəzərə alınmaqla (hər bir istiqamət üzrə özünə məxsus əmsallardan istifadə edilə bilər) iqtisadi potensialın və rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasında öz əksini tapır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir, əlbəttə, həmişə həmin məqsəd əldə edilmir. Lakin həmin fəaliyyət planlaşdırılmasa da və ya müsbət xarakter daşımasa da mütləq nəticə ilə sonlanır. Əgər son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər, əgər belə uyğunluq təmin olunmursa, fəaliyyət səmərəsiz hesab olunur. Nəticə və məqsədin üst-üstə düşməsi daha uğurlu qərarın seçilməsi baxımından xüsusilə mühümdür. Belə üst-

üstə düşmə onu göstərir ki, seçilmiş şərt “səmərəlilik standartına” uyğundur, şəraitin təhlili kifayət qədər tam və əsaslandırılmışdır.

İstifadə olunan əmsallar qismində meyar kimi Dyupon modelindən və intensivləşmənin qiymətləndirilməsi metodikasıdan istifadə ən geniş yayılmış metodika hesab olunur. Lakin həmin metodikalar yalnız bir təşkilatın göstəriciləri əsasında tətbiq olunur, halbuki, təcrübədə sahibkarlıq fəaliyyəti idarəetmə və vergitutmanın optimallaşdırılması məqsədi ilə vahid biznes-proses bir-biri ilə əlaqəli hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkarlığın bu xüsusiyyəti informasiyanın təhlilə hazırlanması mərhələsində nəzərə alınmalı və əlaqəli müəssisələr qrupu üzrə maliyyə, istehsal və digər məlumatlarının konsolidə edilmiş alqoritmlərini özündə birləşdirilməsini tələb edir.

Sözü gedə metodikadan istifadə zamanı mülkiyyətçilər və menecerlər təhlilin aşağıdakı problemləri ilə üzləşirlər:

1. Fəaliyyətin yalnız ayrı-ayrı istiqamətləri təhlil edilir. Əksər metodika təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini əhatə edir ki, biznesin hər tərəfli qiymətləndirilməsinə imkan vermir.

2. Mövcud metodikalarda istifadə olunan göstəricilər və onların dəsti təkmil deyildir: iqtisadi mahiyyəti etibarlı ilə göstəricilər bir növ təkrarlanır, informativliyi kifayət deyildir və hesablamalar dəqiq deyil.

3. Biznesin özü deyil, yalnız onun struktur vahidləri qiymətləndirilir.

Mövcud metodikalarda biznesin real sərhədlərinin müəyyən edilməsi mərhələsinin olmaması eyni növ sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən qrup müəssisələrin deyil, yalnız ayrıca götürülmüş hüquqi şəxsin-qrup iştirakçısının fəaliyyətinin təhlil edilməsinə imkan verir. Belə təhlilin nəticələri biznesin fəaliyyəti haqqında dəqiq fikir formalaşdırılmasını və düzgün idarəetmə qərarı qəbul edilməsini təmin etmir. Tərəfimizdən təklif olunan metodikanın məqsədi müəssisənin kommersiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istər daxili, istərsə də kənar maraqlı tərəflər üçün yararlı olan praktiki çevik sistemin qurulmasıdır. Bu metodika aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: çeviklik, subyektivlik (analitikin fikrinin nəzərə

alınması), məlumatların qabaqcadan hazırlanması, nəticələrin əyaniliyi, hesablamaların sadəliyi, komplektlik, praktiklik.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlili bir sıra istiqamətlər üzrə qiymətləndirməni nəzərdə tutur (şəkil 2.1).

2.3. Biznesin səmərəliliyinin təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili.

Təşkilatın biznesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilk növbədə, onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Maliyyə vəziyyətinin stabilliyi də təşkilatın biznesinin genişləndirilməsi, bazar konyukturasının dəyişməsi şəraitində onun rəqabətə davam gətirməsini, fəaliyyətin fasiləsiz olaraq davam etdirməsini təmin edir. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi və onun təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi şübhə doğurmur.

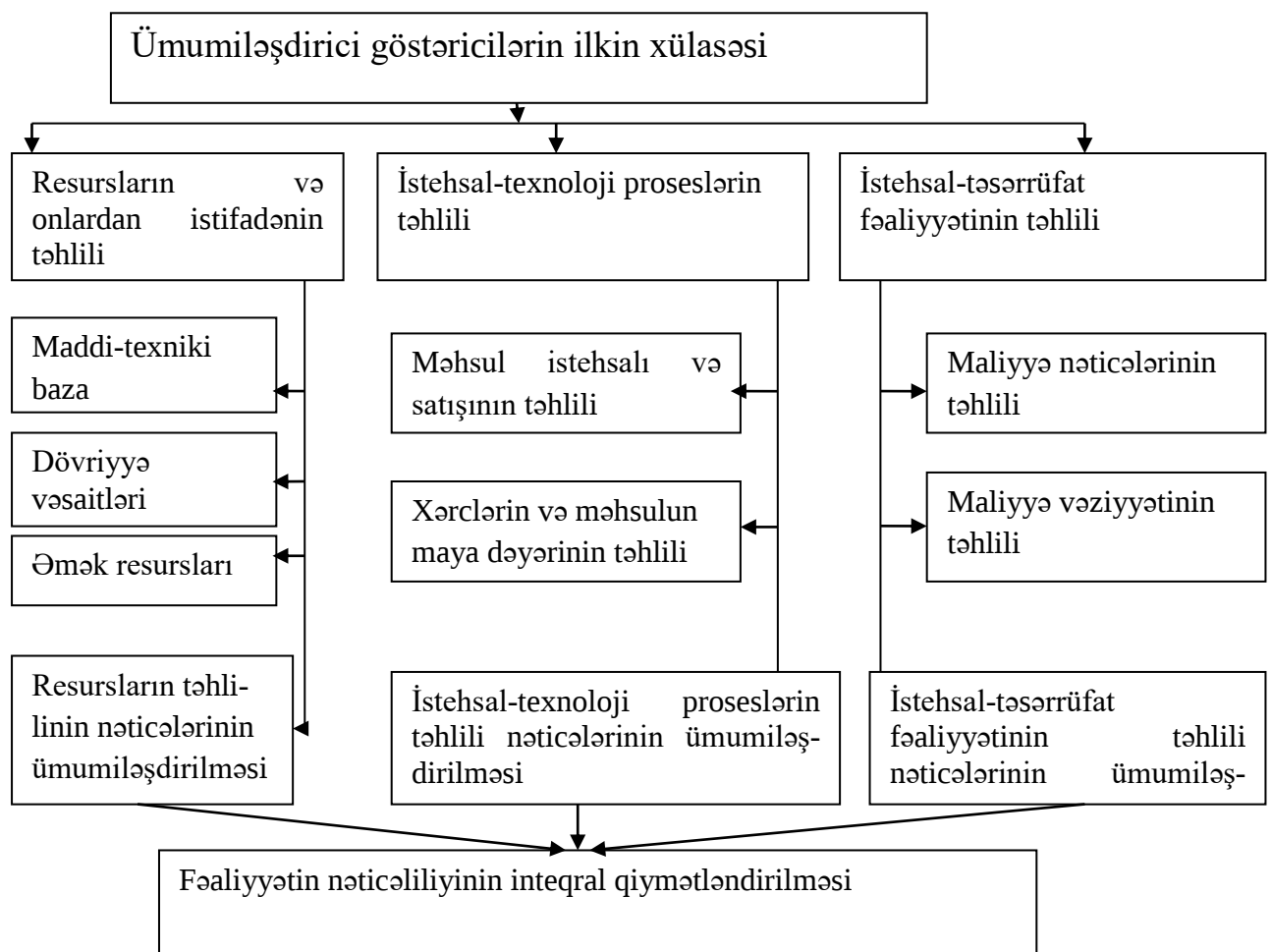
Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir, əlbəttə, həmişə həmin məqsəd əldə edilmir. Lakin həmin fəaliyyət planlaşdırılmasa da və ya müsbət xarakter daşımasa da mütləq nəticə ilə sonlanır. Əgər son nəticə məqsədlə üst-üstə düşürsə fəaliyyət səmərəli hesab oluna bilər, əgər belə uyğunluq təmin olunmursa, fəaliyyət səmərəsiz hesab olunur. Nəticə və məqsədin üst-üstə düşməsi daha uğurlu qərarın seçilməsi baxımından xüsusilə mühümdür. Belə üst-üstə düşmə onu göstərir ki, seçilmiş şərt “səmərəlilik standartına” uyğundur, şəraitin təhlili kifayət qədər tam və əsaslandırılmışdır.

Maliyyə vəziyyəti fəaliyyətin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə resursları ilə təmin olunması, həmin vəsaitlərin düzgün yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə maliyyə baxımından qarşılıqlı əlaqəsi, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Vurğulamaq yerinə düşər ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti bir əsas strateji məqsədə – müəssisənin aktivlərinin artırılmasına xidmət edir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və rentabelliği, eləcə də balansın aktiv və passivinin optimal strukturu daima təmin olunmalıdır. Bu isə, öz növbəsində,

kapitaldan intensiv istifadəni, dövriyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturunun optimallığını, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və investisiya cəlbediciliyi səviyyəsinin yüksək olmasını və s. tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin real qiymətləndirilməsi üçün maliyyə təhlili aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. *Qısamüddətli perspektivə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili.* Bu zaman likvidlik, xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma və ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalları hesablanır.



Şəkil 2.1. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlili modeli

2. *Uzunmüddətli perspektivə maliyyə vəziyyətinin təhlili.* Burada vəsait mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investorlardan və kreditorlardan maliyyə asılılığı müəyyən olunur.

3. *Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili.* Bu zaman məhsul satışı bazarlarının genişliyi, müəssisənin imici (onun xidmətindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu), biznes-planların yerinə yetirilməsi dərəcəsi, müəssisənin resurslarından istifadə səviyyəsi qiymətləndirilir.

Müəssisənin fasiləsiz fəaliyyəti onun mövcud maliyyə resurslarından nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından çox asılıdır. Həmin problemin vaxtında həlli isə hesablaşma - kredit intizamının gücləndirilməsi yolu ilə hesablaşmaların keyfiyyətinə, müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşmasına imkan verəcəkdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri onun maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədlə maliyyə sabitliyini xarakterizə edən mütləq və nisbi göstəricilər sisteminin müəyyən edilməlidir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün maliyyə əmsalları hesablanır və qiymətləndirilir (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Maliyyə sabitliyi göstəricilərinin təhlili

Göstəricilər	Hesablama qaydası	Normativ
1.Müstəqillik əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Öhdəlik və xüsusi kapitalın cəmi}}$	0,5-0,7
2.Xüsusi dövriyyə vəsaitləri	$\frac{\text{Xüsusi kapital} + \text{Uzunmüddətli öhdəliklər} - \text{Uzunmüddətli aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}}$	
3.Manevrlik əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Xüsusi kapital}}$	0,05-0,10
4.Ehtiyatların xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Material ehtiyatları}}$	0,6-0,8
5. Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə	$\frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Cari aktivlər}}$	>1

örtülməsi əmsalı		
6. Maliyyə riski əmsalı	$\frac{\text{Borc kapitalı}}{\text{Xüsusi kapital}}$	< 1
7.Borc kapitalının təmərgüzləşməsi əmsalı	$\frac{\text{Öhdəliklərin cəmi}}{\text{Öhdəlik və kapitalın cəmi}}$	
8. Əmlakın real dəyəri əmsalı	$\frac{\text{Əsas vəsaitlər} + \text{Qeyri maddi aktivlər} + \text{Material ehtiyatları}}{\text{Aktivlərin cəmi}}$	≥ 0,6
9. Daimi aktivin indeksi	$\frac{\text{Uzunmüddətli aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}}$	

Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən əmsalların analitik qiymətləndirilməsi 2.2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

2.2 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, təşkilatda ötən ilə nisbətən hesabat ilində xüsusi vəsaitlərin dəyəri 19809152 manat və ya 10,3 % artmış, əmlakın dəyəri 32506033 manat və ya 8,7 %, borc məbləği 52315185 manat və ya 29,1 %, debitor borcları 19800875 manat və ya 6,2 %, cari aktivlərin ümumi məbləği isə 31973704 manat və ya 8,7 % azalmışdır.

Cədvəl 2.2.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili

Nö	Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Ötən ilə nisbətən hesabat ilində, %-lə
1.	Kapital	192036061	211845213	110,3
2.	Uzunmüddətli öhdəliklər	52253290	54937229	105, 1
3.	Qısamüddətli öhdəliklər	127802047	72802923	56,96
4.	Cəmi öhdəliklər və kapital	372091398	339585365	91,3

5.	Aktivlərin cəmi	372091398	339585365	91,3
6.	Uzunmüddətli aktivlər	3798838	3266509	85,99
7.	Cari aktivlər, cəmi o cümlədən, material ehtiyatları	368292560 38828130	336318856 25144519	91,3 64,7
8.	Debitor borcları	318115261	298314386	93,8
9.	Xüsusi dövriyyə kapitalı	188237223	211518704	112,4
10.	Müstəqillik əmsalı ($\Theta_m \geq 0,5$)	0,52	0,62	119,2
11.	Manevrlilik əmsalı ($\Theta_{xvm} = 0,5$)	0,98	1,00	102,0
12.	Maliyyə riski əmsalı ($\Theta_{mp} \leq 1$)	0,94	0,60	63,8
13.	Borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi	0,48	0,38	79,2
14.	Əmlakın real dəyəri əmsalı ($\Theta_{ard} = 0,6$)	0,11	0,08	72,7
15.	Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($\Theta^{xvt} > 0,1$)	0,51	0,63	123,5
16.	Daimi aktivin indeksi (Θ_{da})	0,02	0,01	50,0
17.	Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($\Theta^{mxvt} \geq 0,6-0,8$)	4,85	8,41	173,4

Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri göstəricilər sistemindən istifadə etməklə təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Ödəmə qabiliyyəti dedikdə, təşkilatın möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi, qabiliyyəti başa düşülür. Təhlil zamanı istifadə olunan göstəricilər və onların hesablanması alqoritmləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Göstəricilər	Hesablama qaydası	Normativ
1. Mütləq likvidlik əmsalı	$\frac{\text{Pul vəsaiti və onun ekvivalentləri}}{\text{Cari öhdəliklər}}$	> 0,2
2. Aralıq likvidlik əmsalı	$\frac{\text{Pul vəsaiti və onun ekvivalentləri} + \text{Debitor borcları}}{\text{Cari öhdəliklər}}$	0,8-1,0
3. Cari likvidlik əmsalı	$\frac{\text{Cari aktivlər}}{\text{Cari öhdəliklər}}$	>2,0

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin məlumatları əsasında onun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirək.

Cədvəl 2.4

Təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin təhlili (manat.)

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili
1. Cari aktivlərin yekunu	368292560	336318856
O cümlədən: Pul və pul ekvivalentləri	927677	45620
Debitor borcları	318115261	298314386
Material ehtiyatları	38828130	25144519
2. Qısamüddətli öhdəliklər	127802047	72802923
3. Mütləq likvidlik əmsalı	0,01	0,0006
4. Kritik likvidlik əmsalı	2,50	4,1
5. Cari likvidlik əmsalı	2,88	4,62

2.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təşkilatda ötən ilə nisbətən hesabat ilində mütləq likvidlik əmsalının, kritik və cari likvidlik əmsalının artması meylə müşahidə olunmuşdur. Bu,

təşkilatda cari aktivlərdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirildiyini səciyyələndirir.

Borc və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalının (maliyyə riski əmsalı) aşağı olması investisiya cəlbediciliyinin mümkünsüzlüyünü (əgər şirkət yalnız öz vəsaitindən istifadə siyasətini həyata keçirmirsə) göstərir.

Manevrlik əmsalı xüsusi kapitalın dövriyyə aktivlərinə yönəldilmiş hissəsini əks etdirir. Əmsalın kəmiyyəti nə qədər yüksək olduqda müəssisənin dəyişən bazar konyukturasına uyğunlaşması qabiliyyəti artır.

Aktivlərin idarə olunması göstəriciləri- mühasibat balansı və mənfəət və zərər haqqında hesabatdan götürülmüş faktiki məlumatlara əsaslanan kombine edilmiş göstəriciləridir. Dövriyyə göstəriciləri müəssisənin dövriyyə aktivlərinin təhlil olunan dövrdə neçə dəfə dövr etdiyini xarakterizə edir. Bu göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, dövriyyə aktivlərinin dövr sürəti, daha doğrusu, onların pula çevrilməsi sürəti müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

Cədvəl 2.5

Dövriyyə göstəriciləri

Göstərici	Hesablama qaydası
1. Məcmu kapitalın dövretmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Aktivlərin cəmi}}$
2. Cari aktivlərin dövretmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Cari aktivlər}}$
3. Xüsusi kapitalın dövretmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Xüsusi kapital}}$
4. Material ehtiyatlarının dövretmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Material ehtiyatları}}$
5. Material ehtiyatlarının dövretmə müddəti	$360 \times \frac{\text{Ehtiyatlar}}{\text{Satışdan pul gəliri}}$
6. Debitor borclarının dövretmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Debitor borcları}}$

7. Debitor borclarının dövrətmə müddəti	$360 \times \frac{\text{Debitor borcları}}{\text{Satışdan pul gəliri}}$
8. Kreditor borclarının dövrətmə əmsalı	$\frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Kreditor borcları}}$
9. Kreditor borclarının dövrətmə müddəti	$360 \times \frac{\text{Kreditor borcları}}{\text{Satışdan pul gəliri}}$
10. Əməliyyat həlqəsinin dava-miyyəti	Material ehtiyatlarının dövrətmə müddəti + Debitor borclarının dövrətmə müddəti
11. Maliyyə həlqəsinin davamiyyəti	Əməliyyat həlqəsinin davamiyyəti - Kreditor borclarının dövrətmə müddəti

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin məlumatları əsasında onun işgüzar fəallığını qiymətləndirək (cədvəl 2.6).

Dövriyyə aktivlərinin dövr müddətinin azalması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasını göstərir və nəticədə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirmək üçün müəssisənin əlavə vəsaitə ehtiyacı yaranmır. Dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

Cədvəl 2.6

Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili (ilin sonuna, man.)

Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma
1. Aktivlərin cəmi	372091398	339585365	-1477309
2. Cari aktivlər	368292560	336318856	
3. Məhsul satışından pul gəliri	89779310	116094276	-236165
4. Material ehtiyatları	38828130	25144519	+ 346886
5. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərin dəyəri	927677	45620	- 2240238
6. Debitor borcları	318115261	298314386	- 2106265
7. Kreditor borcları	127802047	72802923	- 1640385
8. Əsas vəsaitlərin və digər qeyri-dövriyyə aktivlərin dəyəri	3798838	3266509	+ 416043

9. Xüsusi kapital	192036061	211845213	+ 163076
10. Kapitalın ümumi dövretməsi	0,241	0,341	+0,08
11. Cari aktivlərin dövretməsi	0,243	0,345	+ 0,39
12. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi	2,31	4,62	- 2,06
16. Debitor borclarının dövretməsi	0,28	0,39	+ 0.96
17. Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	1285,7	925,05	-117.48
18. Kreditor borclarının dövretməsi	0,70	1,59	+0,71
19. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	512,4	226,8	-89,6
20. Əsas vəsaitlərin fondverimi	23,63	35,54	- 0,15
21. Xüsusi kapitalın dövretməsi	0,47	0,55	- 0,06

Cari kapitala mütləq qənaətin həcmi iki üsulla hesablamaq olar.

1. Dövriyyədən azad edilməli (cəlb ediləcək) olan dövriyyə vəsaiti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\overline{D^{vda}} = D_{1-}^v - (\Theta_{0-}^{dd} \times P_{g_1}^g / D$$

burada, D^{vda} – cari kapitala olan qənaətin (-), yaxud əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi (+), D_{1-}^v – kommersiya təşkilatının hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı, Θ_{0-}^{dd} – bazis dövründə dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin davamiyyəti, $P_{g_1}^g$ – hesabat dövründə satılmış məhsulun həcmi, D – təhlil aparılan dövrdə günlərin miqdarını göstərir.

2. İkinci üsulla cari kapitala nisbi qənaəti hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək olar.

$$D^{vda} = \Delta \Theta^{dvt} \times P_{g_1}^g / 360$$

burada, $\Delta \Theta^{dvt}$ – dövriyyə vəsaitlərinin təhkim edilmə əmsali üzrə kənarlaşma; $P_{g_1}^g$ – faktiki bir günlük məhsul satışını göstərir.

Dövriyyə aktivlərinin tərkibində debitor borclarının xüsusi çəkisinin yüksək olması (fəvliyyəti təhlil olunan müəssisədə 60%-dək) dövriyyə vəsaitlərinin

dövlətməsinin qiymətləndirilməsində bu məsələyə xüsusi diqqət verilməsini tələb edir.

Debitor və kreditor borcların müqayisə olunması ilə bağlı məsələ son dərəcədə aktualdır. Bir qrup iqtisadçı alimlər və mütəxəssislər hesab edir ki, əgər kreditor borcları debitor borclarından yüksək olarsa, onda müəssisə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edir, yəni onları dövlətyədən yayındırmır, əksinə, vəsaitləri müvəqqəti olaraq dövlətyəyə cəlb edə bilər. Təcrübədə mühasiblər belə bir vəziyyətə mənfi münasibət bəsləyirlər, Çünki, təşkilat debitor borclarının vəziyyətindən asılı olmayaraq öz kreditor borclarını mütləq ödəməlidirlər. Dünya uçuş-təhlil təcrübəsində debitor və kreditor borclarının müqayisə edilməsi çox geniş yayılmışdır.

Debitor və kreditor borclarının müqayisə edilməsi debitor borcların əmələ gəlmə səbəblərini aşkara çıxarmağa imkan verir və bu, debitor borcların təhlilinin mərhələlərindən biridir.

Daha sonra, yaranma müddətləri üzrə debitor borclarının təhlilinin aparılması məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, borcun uzunmüddətə ödənilməsi vəsaitlərin təsərrüfat dövlətyəsindən uzunmüddətə yayındırılmasına səbəb olur. Bundan başqa, debitor borclarını yaranma müddətləri üzrə gün hesabı ilə 30 günə qədər, 31 gündən 60 günə qədər, 61 gündən 90 günə qədər və 91 gündən 120 günə qədər olmaqla qruplaşdırmaq olar. Debitor borclarının meydana gəlmə müddətinə görə aparılmış təhlilin nəticələrindən asılı olaraq kommersiya təşkilatının kredit siyasətini diqqətlə öyrənmək lazımdır.

Debitor borclarını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1. Debitor borclarının dövlətməsi əmsalı (D^d):

$$D^d = \frac{\text{Sətsədan pul gəliri (sonradan ödəmə şərtilə alınmış)}}{\text{Debitor borclarının orta məbləği}}$$

2. Debitor borclarının ödənmə müddəti ($D^ö$):

$$D^ö = \frac{\text{Təhlil olunan dövrün uzunluğu} \times \text{Orta debitor borcları}}{\text{Sətsədan pul gəliri (sonradan ödəmə şərtilə alınmış)}}$$

3. Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi (D^{bxc}):

$$D^{bxc} = \frac{\text{Debitor borcları}}{\text{Dövriyyə aktivləri}} \times 100$$

4. Debitor borclarının tərkibində şübhəli borcların payı ($X_{\text{çşb}}$):

$$X_{\text{çşb}} = \frac{\text{Şübhəli debitor borcları}}{\text{Debitor borcları}} \times 100$$

Bu göstərici debitor borclarının “keyfiyyətini” xarakterizə edir. Onun artım meyli müəssisənin likvidliyinin azalmasını göstərir.

Maliyyə vəziyyəti müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. O, müəssisənin rəqabətə davamlılığını və işgüzar əməkdaşlıqda potensialını müəyyən edir, maliyyə münasibətlərinin bütün iştirakçıların iqtisadi maraqlarının səmərəli şəkildə təmin olunması təminatçısı kimi çıxış edir.

Aparılan tədqiqatlar belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, mövcud maliyyə vəziyyətinin real qiymətləndirilməsi, xüsusilə də əsas maliyyə göstəriciləri üzrə proqnozların tərtib edilməsi üçün müəssisənin aid olduğu fəaliyyət sahəsinin vəziyyətinə və müəssisənin həmin sahədə öz mövqeyinə, rəqiblərin fəaliyyətinə və satış bazarına, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin neqativ dəyişməsinə “həssaslığına” dair xarici maliyyə informasiyalarından istifadə olunması vacibdir. Bu məsələdə əsas və dövriyyə kapitalının formalaşması və onların maliyyələşdirilməsi siyasətinə dair müəssisə rəhbərliyinin strategiyası və s. daxili bu kimi amillərin, eləcə də xüsusi və borc kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın dövr sürəti nə qədər yüksək olarsa, müəyyən vaxt kəsiyində onun eyni həcmi müqabilində müəssisə daha çox məhsul istehsal edəcək və satacaqdır. Kapitalın dövrünün istənilən mərhələsində vəsaitlərin hərəkətinin zəifləməsi, yəni onun dövr sürətinin azalması isə, dövriyyəyə əlavə vəsaitin cəlb edilməsi və sonda müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, kapitalın dövr sürətinin artması nəticəsində əldə olunan səmərə ilk növbədə əlavə maliyyə resursları cəlb etmədən məhsul buraxılışının həcmnin və mənfəət məbləğinin artması ilə səciyyələnir. Öz növbəsində, kapitalın gəlirliliyinin artımını təmin etmək üçün onun istifadəsinin bütün mərhələlərində istehsal və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmalı və itkilərin qarşısı alınmalıdır. Beləliklə, kapitaldan istifadənin səmərəliliyi onun gəlirliliyi (rentabelliği) mənfəətin əsas və dövriyyə kapitalının orta illik məbləğinə nisbəti ilə, kapitaldan istifadənin intensivliyi isə onun dövr sürəti (pul gəlirinin məcmu kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti) ilə müəyyən edilir.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri kimi mənfəət və rentabellik göstəricilərindən istifadə biznesin səmərəliliyini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən hesab olunur. Belə ki, mənfəət bir tərəfdən müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirmə mənbəyi, digər tərəfdən isə dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirlərinin başlıca mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Mənfəət hər şeydən əvvəl müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi, rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərə bilməsi deməkdir. Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, keyfiyyət göstəricisi kimi mənfəət bazarda baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya verir və rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, eləcə də nisbi göstəricilərlə qiymətləndirilməsi məqsədə uyğundur. Məlumdur ki, rentabelliğin göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər blokuna aiddir. Rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında bütövlükdə təşkilatın işinin səmərəliliyini, onun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin gəlirliliyini, xərclərin ödənilməsini və s. səciyyələndirir.

Rentabellik səviyyəsini səciyyələndirən göstəriciləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar: 1) istehsala və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin səmərəliliyinin göstəricilər sistemi; 2) satışın gəlirliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi; 3) kapitalın (onun tərkib elementlərinin) gəlirliliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi.

Əsas fəaliyyətin rentabelliği (xərclərin ödənilməsi) məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin satılmış məhsula çəkilən xərclərin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən olunur və xərclərin hər vahidinə düşən mənfəəti səciyyələndirir.

Cədvəl 2.7

Rentabelliğin göstəricilər sistemi

Göstərici	Hesablanması
1. Xərclərin rentabelliği	$\frac{\text{Satışdan mənfəət}}{\text{Xərclər}} \times 100$
2. Satışın rentabelliği	$\frac{\text{Satışdan mənfəət}}{\text{Satışdan pul gəliri}} \times 100$
3. Aktivlərin rentabelliği əmsalı (ROA)	$\frac{\text{Satışdan mənfəət}}{\text{Xüsusi kapital} + \text{Öhdəliklər}}$ $\text{Satışdan mənfəət} \times \text{Kapitalın dövretmə əmsalı}$
4. Xüsusi kapitalın rentabelliği (ROE)	$\frac{\text{Satışdan mənfəət}}{\text{Xüsusi kapital}} \times 100$

Qeyd etmək lazımdır ki, məcmu kapitalın rentabelliği və onun dövr sürəti göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə isə aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Kapitalın orta illik dəyəri}} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Satışdan pul gəliri}} : \frac{\text{Satışdan pul gəliri}}{\text{Kapitalın orta illik dəyəri}}$$

Başqa sözlə, məcmu aktivlərin (kapitalın) rentabelliği (ROA) satışın rentabelliği ilə (R^s) kapitalın dövretməsi sürətinin (Θ^{kd}) hasilinə bərabərdir:

$$ROA = R^s \times \Theta^{kd}$$

İqtisadi ədəbiyyatlarda vurğulandığı kimi, xarici təcrübədə maliyyə vəziyyətinin və işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi üçün bu göstəricilər əsas hesab olunur. Belə ki, kapitalın rentabelliği göstəricisi müəssisənin idarə olunmasının keyfiyyətini və səmərəliliyini, investisiya üçün kifayət qədər mənfəət əldə etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək və mənfəətin həcmi proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. L.A.Bernstayna görə məcmu kapitalın rentabelliği göstəricisi

müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən əsas göstəricidir. O, formalaşma mənbələrindən asılı olmayaraq bütün aktivlərin gəlirliliyini əks etdirir.

Vurğulamaq lazımdır ki, məcmu aktivlərin (kapitalın) rentabelliyyənin hesablanması zamanı amortizasiya olunan əmlakın ilkin və ya qalıq dəyəri üzrə investisiya bazasına daxil edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şübhəsiz ki, əgər yalnız əsas vəsaitlərin səmərəliliyi qiymətləndirilsə, onda amortizasiya olunan əmlakın orta illik dəyəri onların ilkin dəyəri üzrə müəyyən olunmalıdır. Əgər məcmu kapitaldan istifadənin səmərəliliyi qiymətləndirilsə, onda amortizasiya olunan əmlakın dəyəri onların qalıq dəyəri ilə hesablamağa daxil edilməlidir. Belə ki, hesablanmış amortizasiya məbləği balansın digər maddələri (sərbəst pul vəsaiti qalıqları, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, dəyəri ödənilməmiş məhsullar üzrə debitorlarla hesablaşmalar) üzrə əks etdirilir.

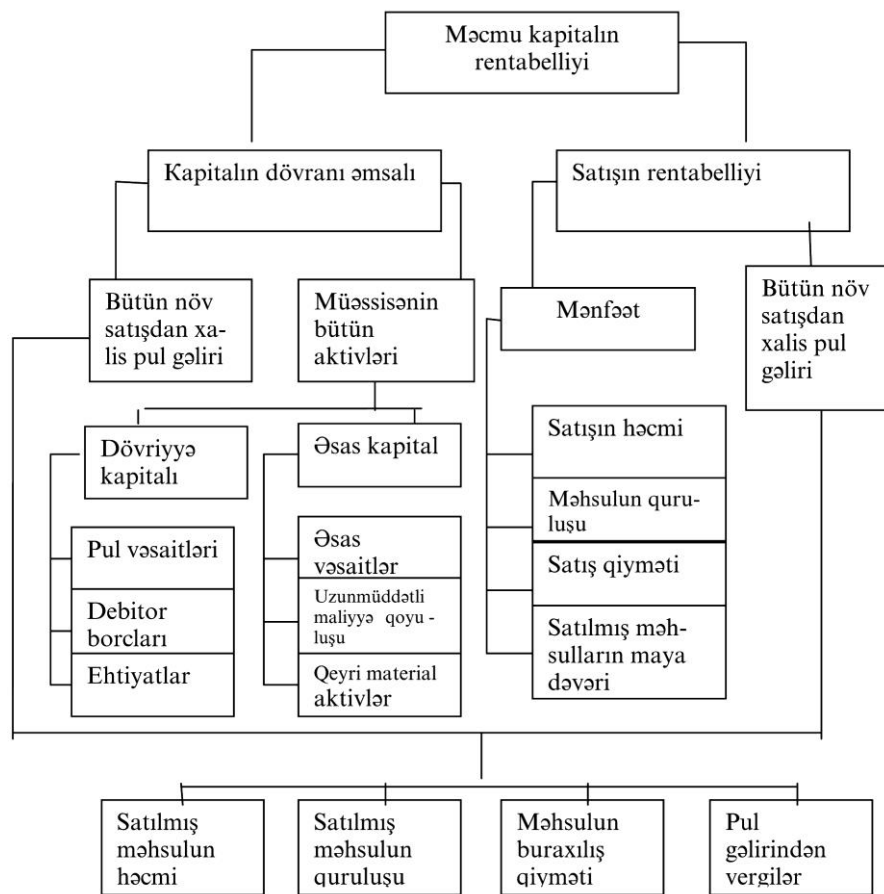
Rentabelliyyə göstəricilər sisteminə daxil edilən kapitalın rentabelliyyənin hesablanması zamanı investisiya bazası kimi xüsusi kapitalın və uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəmi məbləğindən də istifadə olunur. Onun kəmiyyəti aktivlərin ümumi məbləğindən qısamüddətli borc vəsaitləri hesabına formalaşdırılan dövriyyə aktivləri məbləği çıxılmaqla müəyyən edilir və hesablanmış göstərici investisiya olunmuş kapitalın rentabelliyi (ROI) adlanır.

Fikrimizcə, kapitalın və eləcə də onun tərkib elementlərinin rentabelliyyənin hesablanması zamanı investisiya bazası qismində xüsusi (səhm) kapitalın orta illik məbləği göstəricisindən istifadə oluna bilər. Lakin bu halda vergi və borclara xidmət üzrə ödəmələr (faizlər), eləcə də imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər çıxıldıqdan sonra mənfəət məbləği hesablamağa daxil edilir. Həmin göstərici "Xüsusi kapitalın rentabelliyi" adlanır. Xüsusi (səhm) kapitalın rentabelliyi (ROE) mənfəətin (vergi və faizlər, eləcə də imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər çıxıldıqdan sonra) xüsusi (səhm) kapitalın orta illik məbləğinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini məcmu kapitalın rentabellik göstəricisi (ROA) ilə müqayisə etməklə borc kapitalının mülkiyyətçinin mənfəətinə təsirini müəyyən etmək olar.

Xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsini hesablayarkən borc kapitalına xidmət üzrə maliyyə xərcləri nəzərə alınmadan xalis mənfəət göstəricisindən

istifadə olunur. Kapitalın rentabelliği, məhsulların gəlirliliği, kapitalın dövr sürəti və onların səviyyəsini formalaşdıran amillər arasında əlaqə isə şəkil 2.2-də verilmişdir.

İnvestisiya edilmiş kapitalın ümumi rentabelliği ümumi mənfəət məbləğinin (mülkiyyətçilərin və kreditorların gəlirlərinin) investisiya edilmiş kapitalla nisbəti kimi hesablanır:



Şəkil 2.2. Məcmu kapitalın rentabelliğini formalaşdıran amillərin qarşılıqlı əlaqəsi

a) vergilərin ödənilməsinə qədər:

$$ROA = M^{\text{ü}} / (K^{\text{x}} + K^{\text{b}})$$

b) vergilər ödənildikdən sonra:

$$ROA = (M^{\text{x}} + X^{\text{kb}}) / (K^{\text{x}} + K^{\text{b}})$$

Borc kapitalının rentabellik dərəcəsi mülkiyyətçilərin kreditlərə ödədiyi mənfəətin onlar tərəfindən investisiya edilən kapitalla nisbəti kimi hesablanır.

$$ROI = \frac{\text{Kreditlərə görə ödənilmiş faiz məbləği}}{\text{Müəssisənin borc öhdəliklərinin ümumi məbləği}} =$$

S^{fd}

Bu göstəricinin məxrəcində yalnız maliyyə borcları (kredit və borclar) deyil, eləcə də digər borclar (mal göndərənlərə və digər kreditlərə borclar) da əks etdirilir. Borc kapitalının rentabelliyyənin bu qaydada hesablanması müəssisənin kreditlərinin dəyərini real surətdə əks etdirmir, çünki bu zaman borcların real dəyərini azaldan vergi üzrə qənaət nəzərə alınmır.

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təşkilatın məlumatları əsasında onun rentabellik göstəricilərini qiymətləndirək.

Cədvəl 2.8

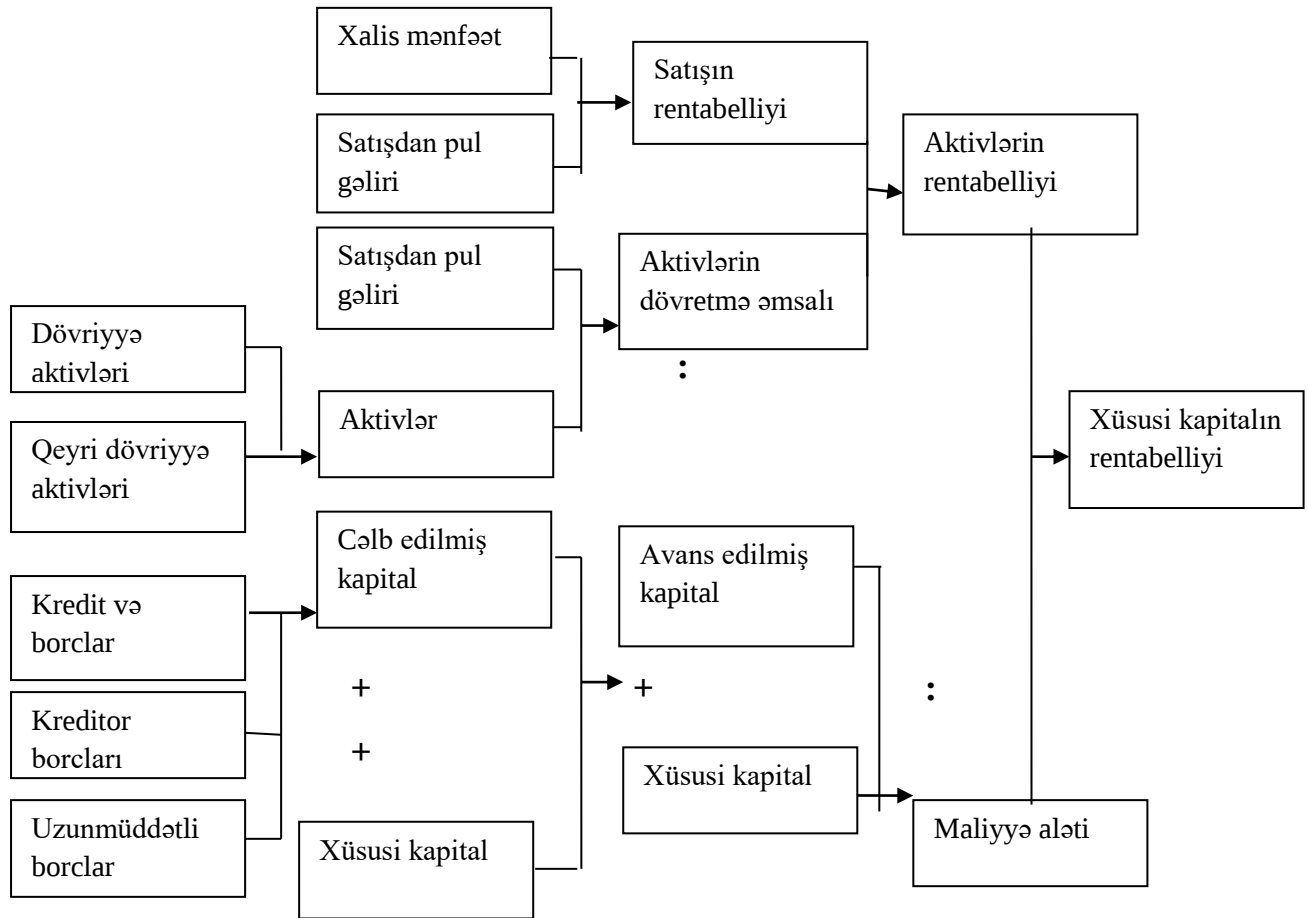
Təşkilatın rentabellik göstəricilərinin təhlili (min manat)

Göstərici	Ötən il	Hesabat ili
1. Aktivlərin cəmi	372091398	339585365
5. Satışdan pul gəliri	89779310	116094276
6. İstehsal və satış xərcləri	80895488	82705031
7. Mənfəət	8883822	33389245
8. Xərclərin rentabelliyyə, %	10,98	40,37
9. Satışın rentabelliyyə, %	9,89	28,76
10. Kapitalın rentabelliyyə, %	2,39	9,83

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təşkilatda ötən ilə nisbətən hesabat ilində rentabellik göstəriciləri yüksəlmişdir. Bu, təşkilatda resurslardan daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir.

Satışın rentabelliyyə əmsalı və ya xalis mənfəət artım meylini səciyyələndirir. Gəlirin təmərgüzləşməsi əmsalının kəmiyyətinin aşağı olması belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, aktivlərdə yerləşən vəsaitlərin dövretmə sürətinin

və məhsulun rentabelliyyənin aşağı olması şirkətə böyük məbləqədə ümumi mənfəət əldə etməyə imkan vermir. Aktivlərin rentabelliyyənin aşağı olması satılmış məhsulun rentabelliyyənin azalması ilə şərtlənir. Xüsusi kapitalın rentabelliyyə (ROE) səhmdarlar tərəfindən vəsait qoyuluşuna düşən mənfəəti səciyyələndirir. Xüsusi kapitalın rentabelliyyənin rentabelliyyənin Du Pont modeli ilə hesablanması aşağıdakı şəkildə verilmişdir:



Şəkil 2.3. “Dyupon” firmasının amilli təhlili modeli.

III Fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

3.1. Müasir dövrdə biznesin səmərəliliyinin artırılması amilləri və onların proqnozlaşdırılması.

Təşkilatın biznesinin səmərəliliyinin artırılması imkanları onun proqnozlaşdırılması maliyyə əmsallarının hesablanması və qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. Bu zaman maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, aktivlərin idarə edilməsinin səmərəliliyi və gəlirlilik (rentabellik) göstəricilərinin hüسابlanması və müqayisəli təhlilinə üstünlük verilir.

İstənilən maliyyə təhlili növünün əsas məqsədi müəssisənin inkişafı, böhrandan çıxış, biznesin və ya səhm paketinin alqı-satqısı, investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində müxtəlif idarəetmə qərarlarının hazırlanması, əsaslandırılması və qəbul edilməsi üçün şirkətlərin daxili problemlərinin qiymətləndirilməsi və identifikasiyasının aparılmasıdır. Konkret vəzifələrdən asılı olaraq maliyyə təhlili aşağıdakı formalarda aparılır:

- *ekspres təhlil* (1-2 gün ərzində şirkətin maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında onun maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi fikrin formalaşdırılması üçün);
- *kompleks maliyyə təhlili* (3-4 həftə ərzində kənar mühasibat hesabatı formaları, analitik uçot məlumatları, müstəqil auditin nəticələri əsasında şirkətin maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün);
- şirkətin biznes-proseslərinin ümumi tədqiqinin hissəsi kimi *maliyyə təhlili* (şirkətin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin – istehsal, maliyyə, təhcizat, satış, marketinq, menecment, heyət və s. kompleks qiymətinin əldə edilməsi üçün);
- *orientir maliyyə təhlili* (şirkətin prioritet probleminin-məsələn, kənar mühasibat hesabatı əsasında debitor borclarının optimallaşdırılması üçün);

- müntəzəm maliyyə təhlili (kompleks maliyyə təhlilinin nəticələrinin işlənməsi ilə müəyyən müddətə, məsələn rüblük və ya aylıq üzrə şirkətin maliyyəsinin səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi üçün).

Nəzərdə tutulmuş istiqamətlərdən asılı olaraq maliyyə təhlilinin formaları aşağıdakılardır:

- *retrospektiv təhlil* (şirkətin mövcud meyllərinin və problemlərinin təhlili üçün nəzərdə tutulmuşdur);

- *plan-amilli təhlil* (hesabat göstəricilərinin plan göstəricilərindən kənarlaşmasının qiymətləndirilməsi və onun səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün);

- *perspektiv təhlil* (cari vəziyyət və mövcud potensial mövqeyindən maliyyə planlarının, onların əsaslı olmasının və dürüstlüyünün ekspertizası üçün).

Ənənəvi maliyyə təhlilinin alqoritmləri aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

1) Zəruri informasiyanın toplanması (onun həcmi maliyyə təhlilinin vəzifələrindən və növündən asılıdır);

2) İnformasiyanın dürüstlüyünün qiymətləndirilməsi;

3) İnformasiyanın işlənməsi (analitik cədvəllərin və yığcam hesabat formalarının tərtib edilməsi);

4) Maliyyə hesabatlarının strukturu göstəricilərinin hesablanması (şaquli təhlil);

5) Maliyyə hesabatları maddələrinin dəyişməsi göstəricilərinin hesablanması (üfqi təhlil);

6) Maliyyə fəaliyyətinin əsas aspektləri üzrə maliyyə əmsallarının hesablanması (maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, işgüzar fəallıq, rentabellik);

7) Maliyyə əmsallarının müvafiq normativlərlə (ümum qəbul edilmiş və orta sahə) müqayisəli təhlili;

8) Maliyyə əmsallarının dəyişməsinin təhlili (mənfi və ya müsbət meyllərin müəyyən edilməsi);

9) İnteqral maliyyə əmsallarının hecablanması və qiymətləndirilməsi (şirkətin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin çoxamilli modeli, məsələn geniş yayılmış Altman modeli);

10) İşlənmiş məlumatların interpretasiyası əsasında şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında nəticənin hazırlanması.

Prosesin subyektiv qiymətləndirməsinin bir neşə metodikasını fərqləndirmək lazımdır. Belə metodikalar biznes proseslərin sıralanması metodologiyasının əsasını qoyan xammer və Çampinin, Robson və Ullaxın və b. əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Prosesin qrafik təhlil metodikası az tədqiq edilmişdir. Ədəbiyyatlarda onların təsnifatına rast gəlinmir. Beynəlxalq təcrübədə proseslərin kəmiyyət təhlili metodları daha geniş işlənmişdir. Onların əksəriyyəti proses haqqında statistik informasiyanın toplanması, işlənməsi və təhlilinə əsaslanır. Proseslərin statistik təhlili metodları keyfiyyətin menecmenti sistemində istifadə olunan vasitə kimi işlənmişdir.

Prosesin SWOT təhlili onun güclü və zəif tərəflərinin, yaxşılaşması imkanlarının və pisləşmə təhlükəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Prosesin SWOT təhlilinin nümunəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Biznes proseslərin SWOT təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

- təşkilatın rəhbərləri və mütəxəssisləri ilə anketlə-sorğunun aparılması;
- məzmun etibarlı ilə giriş cavabların miqdarının qiymətləndirilməsi və cavabların reytinginin formalaşdırılması əsasında anketləşmənin nəticələrinin işlənməsi;
- proseslərin SWOT təhlili cədvəlini tərtib etmək.

SWOT təhlili proseslərin keyfiyyətə ilkin qiymətləndirilməsi üçün vasitə olmaqla alınmış nəticələr əsasında proseslərin səmərəliliyinin aşağı olmasının səbəblərini müəyyən etmək üçün gələcəkdə istifadə oluna bilər.

Biznes proseslərin təhlili zamanı onu səciyyələndirən aşağıdakı qrup göstəricilərdən istifadə oluna bilər:

Cədvəl 3.5

Prosesin SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
1.Rəhbər-lider var 2.Prosesin məhsulunun yüksək keyfiyyəti 3.İxtisaslı heyətin mövcudluğu 4.Yüksək səviyyədə avtomatlaşdırma	1.Müştərilər məhsulun göndərilməsi müddətindən razı deyillər 2.Funksiyaların bəzilərinin təkrarlanması 3.Prosesin səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi sistemi yoxdur 4.Bəzi icraçılara aid təlimatın olmaması
İmkanlar	Təhlükələr
1.CRM sisteminin tətbiqi hesabına səmərəliliyin yüksəldilməsi 2.Qaimə xərclərinin azaldılması 3.Gələcəkdə avtomatlaşdırma hesabına sifarişlərin yerinə yetirilməsi müddət-lərinin qısaldılması	1.Mal göndərmənin uzunmüddətliyi səbəbindən müştərilərin itirilməsi 2.Məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi 3.Prosesin icraçılarında böyük asılılıq

- Proses göstəriciləri;
- Prosesin məhsulları göstəriciləri;
- Müştərilərin tələbatını ödənilməsi göstəriciləri.

Proses göstəriciləri prosesin həyata keçirilməsini səciyyələndirən kəmiyyət və onlara çəkilən xərcləri (maliyyə, resurs, insan, vaxt) xarakterizə edir. Həmin göstəricilər mütləq və nisbi ifadədə əks etdirilə bilər. Məhsul (xidmət) göstəriciləri prosesin nəticələri kimi məhsulun həcmi xarakterizə edən kəmiyyətdir. Müştərilərin tələbatını ödənilməsi göstəriciləri isə həm daxili və həm də xarici istehlakçıların tələblərinin ödənilməsi dərəcəsini xarakterizə edir.

Prosesin məcmu dəyərinin dəqiq hesablanması və təhlili müvafiq metodikanın tətbiqini tələb edir. Hazırda kəmiyyət təhlilinin proseslərin imitasiya

modelləşdirilməsi və proseslərin ABC təhlili metodları geniş yayılmışdır. Proses yanaşma nöqteyi nəzərindən dəyərin ABC təhlil metodundan geniş istifadə olunur, Həmin metodika aşağıdakı məsələlərə istiqamətlənmişdir:

- biznes proseslərdə istifadə olunan resursların müəyyən edilməsi;
- biznes proseslər üzrə əməliyyatların müəyyən edilməsi;
- xərclərin aid ediləcəyi obyektlərin müəyyən edilməsi;
- “resurs-əməliyyat” kəmiyyət əlaqələri göstəricilərinin müəyyən edilməsi və hesablanması;
- resursların dəyərinin proseslər üzrə əməliyyatların dəyərinə keçirilməsi;
- əməliyyatların dəyərinin hazır məhsulların dəyərinə keçirilməsi;

ABC metodu əsasında proseslərin dəyərini hesablamaq olar. Bu metodun praktiki tətbiqi texniki cəhətdən mürəkkəbdir, bahalı layihədir. Onun həyata keçirilməzdən əvvəl hər bir təşkilat həmin metodun tətbiqinin məqsədə uyğunluğunu təhlil etməlidir.

3.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Biznes proseslərin təhlili geniş mənada yalnız qrafik sxemlərlə işi deyil, eləcə də proseslər üzrə bütün giriş informasiyalarının təhlilini, onların göstəricilərinin müəyyən edilməsini, müqayisəli təhlili və s. əhatə edir. Biznes proseslərin təhlili növlərinin aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- 1) Proseslərin keyfiyyət təhlili;
- 2) Proseslərin kəmiyyət təhlili.

Proseslərin keyfiyyət təhlilini aşağıdakı alt qruplara bölmək olar:

- *Subyektiv qiymətləndirmə əsasında proseslərin keyfiyyət təhlili.* Bura proseslərin SWOT təhlili, prosesin probleminin təhlili, prosesin sıralanması daxildir.
- *Prosesin qrafik sxeminin vizual keyfiyyət təhlili.* Bura giriş/çıxışların təhlili, funksiyaların təhlili, resursların (heyətin, avadanlıqların, proqram təminatının) təhlili daxildir.

- *Tələbata münasibətdə prosesin vəziyyətinin təhlili.* Bura tipik tələbata münasibətdə prosesin vəziyyətinin təhlili, normativ aktlara münasibətdə prosesin vəziyyətinin təhlili daxildir.

- *Proseslərin kəmiyyət təhlili* göstəricilərin hesablanması və təhlilini əhatə edir. Bura prosesin səmərəlilik göstəricilərinin təhlili, məhsul göstəricilərinin təhlili, proses müştərilərinin təmin olunmasını təhlili, prosesin müqayisəli təhlili, prosesin imitasiya modelləşdirilməsi və prosesin ABC təhlili aiddir.

Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün tərəfimizdən hazırlanmış metodika aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. *Qiymətləndirmə obyektlərinin seçilməsi.* Bu mərhələdə təhlilin məqsədi (investisiya obyektlərinin, təşkilatın idarə olunmasının optimallaşdırılması variantlarının seçilməsi) formalaşdırılır və buna yğun müəssisəni əhatə edən qiymətləndirmə obyektı müəyyən edilir və seçilir.

2. *Əldə edilə bilinəcək informasiya resurslarının, təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumatların həcmi və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi.* Bu mərhələdə uçot metodunun eyniliyi baxımından yoxlanılan informasiya bazası müəyyən edilir, eləcə də şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gələcək təhlilini aparmaq üçün analitik hesabat formaları (analitik balans və mənfəət və zərər haqqında analitik hesabat) hazırlanır.

3. *Qiymətləndirmə istiqamətlərinin seçilməsi.* Təhlilin məqsədindən və mövcud informasiya bazasından asılı olaraq qiymətləndirmə istiqamətləri (istehsal, maliyyə, heyət, idarəetmə, marketinq, texnologiya və d.) müəyyən edilir.

4. *Səmərəlilik nöqtəyi nəzərindən fəaliyyətin hər bir istiqamətini xarakterizə edən sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla göstəricilərin seçilməsi.* Son göstəricilər təhlilin məqsədi və giriş informasiyası nəzərə alınmaqla hər bir situasiya üzrə konkret analitik tərəfindən müəyyən edilir.

5. *Orta, maksimal və minimal (Θ^M) əmsalların (Θ^O , Θ^{MAK} , Θ^M) hesablanması daxil edilməklə istiqamətlər üzrə əmsalların kəmiyyətinin hesablanması.*

6. Əmsalların kəmiyyətinin 10 ballıq şkala üzrə qiymətləndirilməsi.

Aralıq kəmiyyətlər aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

a) 0– 5 intervalı üçün (Θ'):

$$\Theta' = \Theta^M + ((\Theta^O - \Theta^M) / 5) \times N$$

Burada, Θ' -əmsalın hədd kəmiyyəti, və burada N 1-dən 4-ə qədər dəyişir, N-əmsalın həd kəmiyyətinin sıra nömrəsi, verilən bala uyğundur.

b) 6-10 intervalı üçün (6, 7, 8, 9 balla dəyərləndirmək üçün əmsalların hədd kəmiyyəti):

$$\Theta' = \Theta^O + ((\Theta^{\text{MAK}} - \Theta^O) / 5) \times (N - 5)$$

Burada, N 6-dan 9-a qədər dəyişir, N- əmsalın həd kəmiyyətinin sıra nömrəsi, verilən bala uyğundur.

Hər bir əmsalın hədd kəmiyyəti əks etdirilməklə alınmış şkala istifadə olunan əmsalın faktiki hesablanmış kəmiyyəti ilə müqayisə üçün istifadə olunur. Hesablama əmsalına maksimum bal verilir:

$$\Theta^{\text{hes}} = < K''$$

Burada, K'' - əmsalın hədd kəmiyyəti və N 0-10 intervalında dəyişir, Θ^{hes} – təhlil olunan əmsalın faktiki hesablanmış kəmiyyəti.

7. *Analitiklər tərəfindən müəyyən edilmiş hər bir göstəricinin çəkisi bir tələbin gözlənilməsi (sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini səciyyələndirən əmsalların çəkisinin cəmi vahidə bərabər olmalıdır) ilə müəyyən edilir. Əmsalların çəkisinin müəyyən edilməsi prosedurunun sadələşdirmək üçün xətti riyazi bərabərlikdən istifadə etmək olar:*

$$\Theta_1 \times X + \Theta_2 \times X + \dots + \Theta_n \times X = 1$$

8. *Fəaliyyət istiqamətləri üzrə səmərəliliyin inteqral göstəricisinin hesablanması (əmsalların çəkisinin və onlara verilən balların hasilinin cəmi).*

$$\Theta^{\text{int}}_i = \Theta^C_1 \times \Theta^B_1 + \Theta^C_2 \times \Theta^B_2 + \dots + \Theta^C_n \times \Theta^B_n$$

Burada, Θ^C - əmsalın çəkisi, Θ^B - əmsalın bal qiyməti, Θ^{int}_i – balla hər bir istiqamət üzrə inteqral göstəricinin kəmiyyəti.

9. *Biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin ümumi göstəricisinin hesablanması.*

$$\Theta^{\ddot{U}} = \dot{I}\Theta^C_1 \times \Theta^{\text{int}}_1 + \dot{I}\Theta^C_2 \times \Theta^{\text{int}}_2 + \dots \dot{I}\Theta^C_n \times \Theta^{\text{int}}_n$$

Burada, $\dot{I}\Theta^C_1$ -integral əmsalın çəkisi, Θ^{int} - balla hər bir istiqamət üzrə integral göstəricinin kəmiyyəti

Bu metodika çərçivəsində integral göstəricilərin aşağıdakı çəkilərindən istifadə etmək olar: istehsal istiqaməti üzrə-33,33%; maliyyə istiqaməti üzrə - 33,33%; marketinq üzrə-16,67%; idarəetmə istiqaməti üzrə -16,67%.

10. *Hesabatın təhlilə hazırlanması prosesində mühasibat balansına aşağıdakı düzəlişlər edilir:*

- a) müştərinin aktivlərinin (əsas vəsaitlərin) real dəyərinin dəqiqləşdirilməsi;
- b) debitor borclarının alıcıların debitor borclarına, mal və xidmətlərə görə malgöndərənlərə avanslar və digər debitor borclarına ayrılması;
- c) uzunmüddətli debitor borclarının dövriyyə aktivlərinin tərkibindən qeyri dövriyyə aktivlərinin tərkibinə köçürülməsi;
- d) uzun və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını real dəyərinin müəyyən edilməsi;
- e) təxirə salınmış vergi aktivlərinin uçotu. Analitik məqsədlə bu maddə aktivlərin tərkibindən çıxarıla və həmin məbləğdə şirkətin xüsusi kapitalı azaldıla bilər.

Şirkətin strategiyasının həyata keçirilməsinin və onun idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün yeni alətlərdən istifadə olunmalıdır ki, onlardan biri balanslaşdırılmış göstəricilər sistemidir. Ənənəvi qaydadan fərqli olaraq balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi şirkətin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin mühüm meyarları kimi maliyyə göstəricilərini özündə cəmləyir. Eyni zamanda balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi şirkətin uzunmüddətli maliyyə uğurlarının təmin edilməsi məqsədi ilə müştərilərin tələbatının təmin olunması səviyyəsini, daxili biznes proseslərin səmərəliliyini, qiymətləndirən qeyri maliyyə xarakterli göstəricilərin əhəmiyyətini aktuallaşdırır. Beləliklə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi həm material, həm də qeyri material aktivlərin qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşmaya əsaslanır.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi rəhbərliyə şirkətin strateji məqsədlərini bölmələrin dəqiq operativ fəaliyyəti planına keçirməsinə və strategiyanın həyata keçirilməsi baxımından səmərəliliyin əsas göstəriciləri vasitəsi ilə onların fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirilməyə imkan verən idarəetmə sistemidir. Bu halda balans maliyyə və qeyri maliyyə göstəriciləri arasında, cari nəticəliyin və şirkətin potensialı arasında, məqsəd və onun əldə edilməsi vasitələri arasında yaraddılır. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadə etməklə “planlaşdırma, uçot, nəzarət və balanslaşdırılmış göstəricilərin, eləcə də məqsədə nail olmaq üçün heyətin motivasiyası vasitəsi ilə idarə olunan bütün bölmələrin müntəzəm fəaliyyətinin idarə olunması strategiyasını həyata keçirmək mümkündür”.

Təhlil prosesində təşkilatın operativ idarə olunmasına imkan verməyən mühasibat (maliyyə) hesabatının məlumatları əsasında formalaşan ənənəvi maliyyə əmsallarını fərqləndirmək lazımdır. Maliyyə informasiyasına əsaslanan göstəricilərlə müqayisədə qeyri maliyyə informasiyasına əsaslanan göstəricilər əldə olunan nəticələri daha vaxtında qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər və nəzarət olunmayan amillərin, məsələn, bazar qüvvələrinin təsiri nəticəsində az təhriflərə məruz qalır. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin əsas prinsipi-yalnız ölçülənləri idarə etmək olar.

Müvafiq məqsədin və göstəricilərin seçilməsi zamanı balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi təşkilatın baza strateji istiqamətini müəyyən edir və onu ölçü formasında təqdim edir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi dəyər ifadəsində fəaliyyətin müştərilərin tələbatının təmin olunması, biznes proseslər, innovasiya aktivliyi, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi istiqamətlərin əməliyyat ölçüləri göstəricilərinin uzlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadənin məqsədə uyğunluğu onunla şərtlənir ki, şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bir göstərici əsasında deyil, onun fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edən göstəricilər sistemindən istifadəyə əsaslanır ki, bu da,

ümumi məqsədlərin ziyanına ayrı-ayrı proseslərin deyil, bütövlükdə təşkilatın fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına diqqət verilməsinə imkan verir.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tətbiqi operativ və strateji idarəetmə səviyyəsinin əlaqələndirilməsinə imkan verir. Bundan savayı, aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- dörd əsas istiqamət (innovasiya, maliyyə, müştərilər və biznes-proseslər) bütün ierarxik səviyyələr üzrə təşkilatın strategiyasının yuxarıdan aşağıya hərəkəti üçün hərtərəfli sistemi yaradır;
- strategiyanın həyata keçirilməsi yollarının seçilməsi strateji karta və məqsədə nail olunmanın ölçülmə meyarlarının müəyyən edilməsi;
- balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi şirkətin dəyərinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş kontrolinq konsepsiyasına və idarəetmə metodlarına inteqrasiya olunur.

Beləliklə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi strateji məqsədlərə çatmaq üçün prosesləri idarə etməyə imkan verən vasitədir. Sözü gedən sistem bir-biri ilə səbəb-nəticə münasibətləri ilə əlaqəli strateji məqsəd və göstəricilər formasında şirkətin dörd elementdən ibarət strategiyasının açıqlanmasının əyani təfsir edilməsidir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemində şirkətin strategiyası çox saylı strateji məqsədlər vasitəsi ilə əks etdirilir. Bir-biri ilə səbəb-nəticə münasibətləri ilə əlaqəli məqsədlər strateji kartanı formalaşdırır.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin qurulması alqoritmləri aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1) strateji məqsədlərin işlənilib hazırlanması;
- 2) səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması;
- 3) əsas səmərəlilik göstəricilərinin seçilməsi və onların məqsədli mahiyyətinin təyin edilməsi;
- 4) məqsədə çatmaq üçün strateji tədbirlərin müəyyən edilməsi.

Strateji məqsədlərin məcmusu “perspektivlər”də qruplaşdırılır. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin hər birində strateji məqsədlərin müəyyən

edilməsi təşkilatda həmin sistemin qurulması üzrə gələcək işlərin giriş punktunu təşkil edir.

“Maliyyə” perspektivinin məqsədləri belə bir sualın cavabından asılıdır: “Mülkiyyətçilər şirkətdən hansı nəticələri gözləyirlər?”. Məsələn, məhsulun rentabelliyyəsinin, xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin, xalis pul axınının, xalis mənfəətin artması. “bazar/müştərilər” perspektivi çərçivəsində rəhbərlər bazarın aparıcı seqmentlərini müəyyən edirlər (məhsullarının hərəkəti və satışı üzrə öz səyini gücləndirdiyi seqmentlər). Məsələn, müştərilərin tələbatının təmin olunması, məqsədli seqmentlər üzrə bazar payının artımı, yeni müştərilərin cəlb edilməsi və i.a.

“Daxili biznes proseslərin” perspektivi rəqabət üstünlüyünün möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə inkişaf etdiriləcək əsas proseslər identifikasiya edilir. Bu perspektivin məqsədi aşağıdakı sualın cavabına müvafiqdir: “Şirkət mülkiyyətçilərin və müştərilərin tələblərinə cavab vermək üçün işləri necə təşkil etməlidir?”

Müəssisənin maliyyə - iqtisadi vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün istənilən müəssisənin vəziyyətinin kompleks xarakteristikasını və perspektivini xarakterizə edən çox da böyük olmayan göstəricilər əsasında qurulmuş sıralama sistemindən istifadə edilir. Monitoringin məhdud göstəriciləri (beş-altıdan çox olmamaqla) bir tərəfdən, təhlilin operativliyi və kompleksliyi üçün zəmin yaradır, digər tərəfdən, əmək tutumunun azalmasına imkan verir və nəticələrin ziddiyyətliyini aradan qaldırır. Bu metodika yenidir, lakin müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə təhlilində ixtisaslaşmış konstaltinq agentliyinin işində aktiv tətbiq edilir.

Sıralama sisteminin mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, bu zaman hər bir göstərici əhəmiyyətinə müvafiq dərəcə ilə əks etdirilir, hər bir müəssisə üzrə sıralama dərəcələrinin yekunu müəssisənin vəziyyətinin kompleks xarakteristikasını və perspektivini birmənalı xarakterizə edir. Monitoring göstəricilərinin siyahısının formalaşdırılması, sıralama sisteminin hazırlanması üçün müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mülkiyyətçilər, investorlar, idarəetmə

orqanları üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən istiqamətləri müəyyən edilmişdir ki, bura aşağıdakılar daxildir:

- biznesin səmərəliliyi;
- biznesin riskliliyi;
- ödəmə qabiliyyətinin uzunmüddətli və qısamüddətli perspektivi;
- biznesin idarə edilməsinin keyfiyyəti.

Biznesin səmərəliliyi müəssisənin xüsusi kapitalı ilə yığılan və səhmdarların vəsait qoyuluşu üçün obyektin cəlbədiciyi dərəcəsini səciyyələndirən xalis mənfəətin həcmi əks etdirən *xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricisi* (ROE) vasitəsi ilə qiymətləndirmək təklif olunur. Bu əmsal nə qədər yüksək olarsa, səhmə düşən mənfəət, potensial dividendlərin məbləği də bir o qədər çox olacaqdır.

$$ROE = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Səhm kapitalı}}$$

Du Pont amilli modelini tətbiq etsək, onda aşağıdakı modeli ala bilərik:

$$ROE = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Səhm kapitalı}} \times \frac{\text{Pul gəliri}}{\text{Aktivlərin həcmi}} \times \frac{\text{Aktivlərin həcmi}}{\text{Səhm kapitalı}}$$

Sıralama sistemində biznesin risklik dərəcəsi *xüsusi kapitalın səviyyəsi* göstəricisi vasitəsi ilə qiymətləndirilir.

$$\text{Xüsusi kapitalın səviyyəsi} = \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Passivlər}}$$

Əgər xüsusi kapitalın səviyyəsi 60%-ə bərabədirsə, bu, maliyyə sabitliyinin tələbinin gözlənilməsi üçün kifayətdir. Lakin birinci dərəcəli müəssisələr üçün o, bir qədər yüksək ola bilər ki, nəticədə bazar konyukturasının təsadüfi dəyişikliyi onun maliyyə sabitliyinə təsir göstərməsin. Xüsusi kapitalın səviyyəsinin 50%-dən az olması onu göstərir ki, müəssisənin böyük hissəsi onun mülkiyyətçisinə deyil, kreditora məxsusdur.

Ödəmə qabiliyyətinin uzunmüddətli perspektivləri qeyri dövriyyə aktivlərinin örtülməsi əmsalı vasitəsi ilə qiymətləndirilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\frac{\text{Xüsusi kapital} + \text{Uzunmüddətli borc kapitalı}}{\text{Qeyri dövriyyə aktivləri}}$$

Uzunmüddətli perspektivə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün permanent kapital (xüsusi kapitalla uzunmüddətli borc kapitalının cəmi) qeyri dövriyyə aktivlərinin həcmindən çox olmalıdır və ya onların nisbəti vahiddən böyük olmalıdır. Lakin birinci dərəcəli müəssisələr üçün o, daha yüksək olmalıdır ki, hətta bazar konyukturasının təsadüfi dəyişikliyi (o cümlədən, uzunmüddətli borc maliyyələşdirməsinin azalması) onun maliyyə sabitliyinə təsir göstərməsin.

Ödəmə qabiliyyətinin qısamüddətli perspektivləri kreditor borclarının dövriyyəsi müddəti üzrə qiymətləndirilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\frac{\text{Kreditor borcları}}{\text{Əsas fəaliyyət üzrə xərclər (maya dəyəri)}} \times 360$$

Kreditor borclarının dövriyyəsinin uzunluğu müəssisənin pul gəlirinin hesabat dövründəki səviyyədə qaldığı şəraitdə özünün kreditor borclarını hansı müddətə ödəyə biləcəyini xarakterizə edir. Kreditor borclarının dövriyyəsinin uzunluğu göstəricisi qısa müddətə ödəmə qabiliyyətinin indikatoru qismində nəzərdən keçirilə bilər.

Biznesin idarə olunmasının keyfiyyəti xalis istehsal dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin uzunluğu ilə xarakterizə olunur.

Xalis istehsal dövriyyə kapitalı kreditor borcları çıxılmaqla ehtiyatların və debitor borclarının cəmini səciyyələndirir. Əgər onun kəmiyyəti mənfidirsə, bu, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin olmamasını göstərir, onun həcmi bu halda müəssisə üçün zəruri olan dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasına minimal kredit məbləğini xarakterizə edir.

$$\text{Xalis istehsal dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin uzunluğu} = \frac{\text{Ehtiyatlar} + \text{Debitor borcları} - \text{Kreditor borcları}}{\text{Satışdan pul gəliri}} \times 360$$

Dövriyyənin uzunluğu göstəricisinin müsbət kəmiyyəti müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin xammal və materialların alınması, istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal qalıqları, hazır məhsul formasından satılmış məhsula görə

ödəmələrin alınmasına qədər olan dövr müddətini göstərir. Xalis istehsal dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin uzunluğunun təhlili əsasında müəssisənin idarə olunmasının keyfiyyəti haqqında fikir formalaşdırmaq olar.

Müəssisənin dövriyyə kapitalının səmərəli idarə olunması şəraitində xalis istehsal dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin uzunluğu müsbət qiymətləndirilə bilər, lakin sifirə yaxındır. Bu onu göstərir ki, debitor və kreditor borclarının strukturubalanslaşdırılmışdır, ehtiyatların həcmi isə istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən edilir. Hər bir maliyyə göstəricisinə özünün qiyməti (sıra dərəcəsi) uyğundur, intervalların qiymətinin cəmi üzrə müəssisə sıralanır və bu və ya digər qrupa aid edilir .

İntervalların qiymətindən asılı olaraq müəssisələrin qruplaşdırılmasının aşağıdakı sistemi təklif edilir:

Qrup A. *İntervalların qiymətinin cəmi 21-25*. Müəssisənin rentabelliği və maliyyə sabitliyi yüksəkdir. Onun ödəmə qabiliyyəti şübhə doğurmur, maliyyə və istehsal menecmentinin keyfiyyəti yüksəkdir. Müəssisə gələcək inkişafı üçün əla imkanları vardır.

Qrup B. *İntervalların qiymətinin cəmi 11-20*. Müəssisənin rentabellik səviyyəsi kifidir, bəzi göstəricilər təklif olunan kəmiyyətdən aşağı olsa da, bütövlükdə, o, ödəmə qabiliyyətlidir və maliyyə sabitliyini saxlayır. Lakin məhsula bəzər tələbatının və digər bazar amillərinin dəyişməsinə tam sabit deyildir. Müəssisə ilə iş düşünülmüş yanaşma tələb edir.

Qrup C. *İntervalların qiymətinin cəmi 4-10*. Müəssisə maliyyə cəhətdən stabil deyildir və ödəmə qabiliyyətini lazımı səviyyədə saxlamaq üçün aşağı rentabellik səviyyəsinə malikdir. Müəssisə ödəmə vaxtı keçmiş borclara malikdir. O, maliyyə sabitliyini itirmək astanasındadır. Müəssisəni böhrandan çıxarmaq üçün onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində köklü dəyişikliklər edilməlidir. Müəssisəyə investisiya yönəldilməsi yüksək dərəcədə risklidir.

Qrup D. *İntervalların qiymətinin cəmi 4-dən aşağıdır*. Müəssisə dərin maliyyə böhranı keçirir. Kreditor borcları həcmi böyükdür, o, öz öhdəliklərini ödəyə bilmir. Müəssisə maliyyə sabitliyini praktiki olaraq itirmişdir. Xüsusi

kapitalın rentabelliği səviyyəsi işlərin yaxşılaşacağına ümid vermir. Müəssisənin böhran vəziyyəti elə səviyyədədir ki, hətta maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kökündən dəyişdirilməsi halında belə vəziyyətin yaxşılaşacağı ehtimalı sıfıra bərabərdir.

Beləliklə, beş maliyyə göstəricisinin - xüsusi kapitalın rentabelliği (ROE), xüsusi kapitalın səviyyəsi, qeyri dövriyyə aktivlərinin xüsusi kapitalla örtülməsi əmsalı, kreditor borclarının dövriyyəsi müddəti və xalis istehsal dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin uzunluğu göstəricilərinin hesablanması və dinamika təhlili əsasında təhlil olunan müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin tam kompleks xarakteristikasını və inkişaf perspektivini formalaşdırmaq olar.

NƏTİCƏ

1. Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi nəticəsində belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, iqtisadiyyatın real sektoru kimi sahibkarlığın inkişafı müəyyən çətinliklərlə şərtlənmişdir. Belə ki, qeyri stabillik, investisiyanın çatışmazlığı iqtisadi fəaliyyət prioritetlərinin dəyişməsi strateji menecmentin tətbiqinin zəruriliyini ön plana keçirmişdir. Bütün bunlar yeni iqtisadi reallıq nəzərə alınmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyəti anlayışının yenilikçilik fəaliyyəti səviyyəsi və istehsal vasitələrinə mülkiyyət hüququnun mövcudluğu meyarları üzrə mövcud yanaşmaların qruplaşdırılması təklif olunmuşdur.

2. Səmərəlilik anlayışı və əldə edilmiş nəticələr və xərclərin nisbəti vasitəsi ilə onun müəyyən edilməsinə əsas yanaşmalar nəzərdən keçirilmiş, səmərəlilik növləri və onların müxtəlif təsnifat əlamətləri üzrə (səmərəlilik növü, qiymətləndirmə subyekti, tamamlanma dərəcəsi, hesablama qaydası və b.a.) qruplaşdırılması əks etdirilmişdir. Eyni zamanda sahə xüsusiyyətlərinin biznesin səmərəlilik göstəricilərinin hesablanmasına təsiri nəzərdən keçirilmişdir.

3. Nəzəri tədqiqatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, biznesin qiymətləndirilməsində çox saylı meyarlardan istifadə olunur. Həmin göstəriciləri sistemləşdirərək onları aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar: iqtisadi, bazar, maliyyə və rəqabət qabiliyyəti göstəriciləri. Müasir dövrdə sonuncu qrup göstəricilərə üstünlük verilir. Sahibkarlıq strukturlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilərin qruplaşdırılmasına yanaşmalar, eləcə də iqtisadi təhlil sahəsində təşkilatın potensialının müəyyən edilməsi, intensivləşməyə göstəricilərinin hesablanması, rəqabətqabiliyyəti, kapital verimi, xalis pul axınının rentabelliyi göstəriciləri vasitəsi ilə, Dyuponun çox amilli modelindən istifadə əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin mövcud metodikaları təhlil edilmişdir.

4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi çoxmeyarlılıq prinsipinə əsaslanmalıdır. Buna görə də integral meyarların əldə edilməsi üçün fərdi göstəricilərin ortalanmasının geniş yayılmış metodlarından (sadə orta riyazi,

balla qiymətləndirmə və b.) istifadə müasir prinsiplərə cavab vermir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin mövcud metodikalarının aşağıdakı çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir: systemsizlik (bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyəti deyil, onun ayrı-ayrı istiqamətləri təhlil edilir), hesablamalarda səhvlər və tətbiq edilən bəzi əmsalların qeyri informatikliyi, sahə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının mümkünsüzlüyü, ayrı-ayrı göstəricilərin nəticəliliyin yekun qiymətləndirilməsinə təsiri ilə bağlı analitiklərin subyektiv fikirləri, sahibkarlıq strukturlarının göstəricilərinin rəqib şirkətin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsi. Mövcud metodikaların daha ciddi çatışmazlığı əlaqəli təşkilatların sərhədlərinin müəyyən edilməsini, biznesin onun ayrılmasını, analitik hesabat formalarının və konsolidə edilmiş balansın və qrupa daxil olan şirkətin mənfəət və zərər haqqında hesabatın tərtib edilməsini nəzərdə tutan hesabatın təhlilə hazırlanması mərhələsinin olmamasıdır.

5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin tərəfimizdən hazırlanmış metodikasında hazırlıq mərhələsi (qiymətləndirmə obyektlərinin seçilməsi, giriş informasiya resurslarının həcmi və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirmə istiqamətlərinin və onları xarakterizə edən göstəricilərin seçilməsi), hesablama mərhələsi (fəaliyyət istiqamətləri üzrə əmsalların hesablanması, onların kəmiyyətinin bala çevrilməsi, qrupda hər bir göstəricinin çəkisinin müəyyən edilməsi, fəaliyyətin hər bir istiqaməti üzrə inteqral göstəricilərin, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumi göstəricinin hesablanması) və yekun mərhələ (təhlilin nəticələrinin cədvəl və qrafik formasında əks etdirilməsi, nəticə və təkliflərin hazırlanması) şərh olunmuşdur.

6. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilmiş, nəticə olaraq biznesin müxtəlif istiqamətlərini (istehsal, maliyyə, marketinq, idarəetmə) xarakterizə edən göstəricilər və onların hesablama zamanı istifadə olunan informasiya bazası ilə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Fikrimizcə, uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün üç göstəricilər qrupundan (rəqabət qabiliyyəti, mənfəətlilik və maliyyə sabitliyi) istifadə olunması məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. «Мццасибат учоту шаггында» Азярбайсан Республикасынын Гануну, Бакы, 2004;

2. Азәрбајжан Республикасынын Вәрэи Мяжялляси (ялавя вя дцзялишлярля). – Бақы, Ганун, 2015
3. Садыгов Я.А. Мцщасибат (малыйя) учоту. Dərslik. Бақы, 2002;
4. Аббасов Г., Сябзялийев С., Дашдямиров Я., Садыгов Я. Мцщасибат (малыйя) учоту. Dərslik. Бақы, 2003;
5. Мащмудов И.М., Зейналов Т.Ш., Исмайылов Н.М. Игтисади тящлил. Dərslik. Бақы, 2010;
6. Мцслцмов С.Й., Казымов Р.Н. Малийя тящлили. Дярслик.Бақы. 2012
7. Rzayev Q. Mühəsibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: “Adiloğlu”, 2004
8. Сябзялийев С.М.Мцщасибат (малыйя) щесабаты. Дярслик.–Бақы, Елм,2003
9. Сябзялийев С.М. вә б. Мцщасибат (малыйя) учоту, Dərslik. Бақы, 2003;
10. Анализ финансовой отчетности : учеб. пособие / [под ред. О.В. Ефимовой, М.В. Мельник]. - М. 2004.
11. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2000.
12. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М. 2011.
13. Васильева Л. Ж. Финансовый анализ: учебник / Л. Ж. Васильева, МБ. Петровская. – М. 2009.
14. Друкер П.Ф. Рынок: как выйти в лидеры.Практика и принципы: /пер. с англ./ – М. 1992,
15. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пососбие. – М. 2003.
16. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.2001
17. Ковалев В.В. Финансовая отчетность. Анализ финансовой отчетности (основы балансоведения) : учеб. пособие / В.В. Ковалев, Вит. В. Ковалев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. 2005
18. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. – М. 2005

19. Кэмбелл Р.Макконнелл, Стэнли Р.Брю. Экономикс., –М.1996
20. Мочерный С. В., Некрасова В. В. Основы организации предпринимательской деятельности: Учебник для вузов. – М. 2004.
21. Предпринимательство:/под ред.проф. В.Я.Горфинкеля, Г.Б.Поляка, В.А.Швандара.–М. 2003
22. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования. – Минск, 2000
23. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.– Минск. 2002
24. Семенов В.П. Управление инновационно-инвестиционным процессом в предпринимательстве.–М.2003
25. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М. 2011
26. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. М.2002
27. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойковой – М. 2003

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 422-ci qrup magistri Cəfərli Emil Ceyhun oğlunun “Biznes proseslərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilindən istifadənin təkmilləşdirilməsi” mövzu-sunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Mənfəət əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən müxtəlif sahibkarlıq strukturları müasir iqtisadi sistemdə maddi nemətlərin istehsalında və bölgüsündə mühüm rol oynayır. Sahibkarlar biznesdə kapitalın payı, fərdi məsuliyyət və rifahın yaxşılaşdırılması imkanlarının mövcudluğu, sosial statusunun yüksəldilməsi və yaradıcılıq qabiliyyətini realizə etmək nöqtəyi nəzərindən sahibkarlıq fəaliyyətində yüksək nəticə və səmərə əldə etməkdə maraqlıdırlar. Onların işinin səmərəliliyi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq məqsədi ilə vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadə ilə sıx bağlıdır və milli iqtisadiyyatın stabil inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onlar tərəfindən resursların yüksək texnoloji, rəşional və keyfiyyətli istifadəsi beynəlxalq və daxili bazarlarda ölkə əmtəə istehsalçılarının vəziyyətini və beləliklə də əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır.

İnvestorlar, biznes sahibləri və yüksək menecment şirkətlərin fəaliyyətinin son nəticələrindən birbaşa asılıdırlar, öz sahibkarlıq fəaliyyətlərinin nəticələrinin etibarlı qiymətləndirilməsi vasitələrinə və onların oxşar rəqib şirkətlərin əldə etdikləri nəticələrlə müqayisə edilməsinə ehtiyac duyurlar. Nəticələrin belə qiymətləndirilməsi minimal xərc müqabilində maksimum nəticə əldə edilməsini səciyyələndirən səmərəlilik anlayışına əsaslanır. O, yalnız sahibkarlıq fəaliyyətlərinin son çıxış məlumatlarını (istehsalın həcmi, pul gəliri, mənfəət, bazar payı, aktivlərin, xüsusi kapitalın həcmi, səhmlərin dəyəri və c.) deyil, eləcə də sərf olunmuş resursları (investisiya kapitalı, maya dəyəri, heyətin sayı və əməyin ödənişinə xərclər, xammal və material xərcləri, əsas fondların və dövriyyə kapitalının həcmi) nəzərə almağa imkan verir.

Sahibkarların yaratdıqları şirkətlərin işinin nəticələri əsasında onların işinin səmərəliliyi haqqında fikir söyləmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi onun qiymətləndirilməsi meyarlarının balanslaşdırılmaması və ziddiyyətliyi problemi təşkilatda dəyişikliklərin zəruriyyəti haqqında düzəün mühakimə yürütməyə imkan vermir.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, səmərəliliyin bir meyarından istifadə daha məqbuldur. Həmin meyar sahibkarlıq subyektinin mühüm təşkilatı xüsusiyyətlərinin və xarakteristikalarının funksiyası rolunda çıxış edə bilər. Digərləri isə təsdiq edirlər ki, müxtəlif göstəricilərin köməkliyi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini təfsir etmək mümkündür, sonra müasir iqtisadi-riyazi apparatdan istifadə etməklə rəhbərliyin işinin səmərəliliyi haqqında düzgün kompleks qiymətləndirməni həyata keçirmək mümkündür.

Hazırda əksər şirkətlərdə biznesin miqyasından, sahə mənsubiyyətindən və idarə etmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif səmərəlilik göstəricilərindən, daha çox xüsusi kapitalın və aktivlərin rentabelliği, əmək məhsuldarlığı, səhmlərin gəlirliliyi və digər göstəricilərdən istifadə olunur. Praktikada sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili zamanı şirkətin fəaliyyətinin onun maliyyə vəziyyətini, bazar mövqeyini, əsas istehsal fəaliyyətini, texnoloji inkişaf səviyyəsini və heyətin idarə olunmasının keyfiyyətini xarakterizə edən müxtəlif tərəflərinin nəticələrini nəzərə alan kompleks qiymətləndirmə sistemi mövcud deyildir. Sahibkarlar belə qiymətləndirməni aparmaq qaydasını təsvir edən səmərəliliyin göstəricilər sisteminin mövcud olmaması ilə yanaşı nəzəri bazanın, zəruri giriş məlumatlarının və onlara olan tələblərin olmaması faktı ilə də üzləşirlər. Hazırda yalnız hesablamaları aparmağa deyil, eləcə də təşkilatda səmərəli dəyişikliklərin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsində istifadə olunacaq alınmış nəticələrin iqtisadi mahiyyətini aşkar edərək onların nəyin hesabına əldə olunmasını aydınlaşdırmağa imkan verən metodika hazırlanmamışdır. Yuxarıda qeyd olunanlarla rəğmən biznesin təşkili və aparılmasının səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, həmin problemlərin aktuallığı magistr dissertasiya işinin mövzusunun, məntiv və strukturunun seçilməsini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın obyekti. Sahibkarlığın bütün formalarında və sahibkarlıq strukturlarında biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesi tədqiqatın obyekti qismində çıxış edir.

Tədqiqatın predmeti. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi sistemi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri üzrə ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin tədqiqat xarakterli əsərləri dissertasiya tədqiqatı təşkil edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Sahibkarlıq fəaliyyəti və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemləri makroiqtisadi və mikroiqtisadi aspektlərdə tədqiq olunur. Sözügedən problemin müxtəlif aspektləri ölkə iqtisadçı alimlərindən Müslümov S.Y., Kazımov R.N., Mahmudov I.M. və digərlərinin, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərindən M.Razu, A.Rayzberq, Q.Reventlou, M.İ.Bakanov, N.Belyavskaya, Y.N.Bıkova, Y.S.Valeyeva, A.P.İvanov, İ.V.Lyubişin, İ.V.Romanova, A.D.Şeremet, V.Yakovleva və digərləri tərəfindən müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin müxtəlif aspektlərinin işlənilib hazırlanmasına baxmayaraq bəzi nəzəri və praktiki məsələlərin həlli nin zəruriliyi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq mövcud qiymətləndirmə metodlarında dəyişiklər aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması zərurəti meydana çıxır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin hərtərəfli təhlili və müqayisə edilməsinə imkan verən sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanmasıdır. Həmin məqsədə nail olmaq məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- konkret şərait, biznesin xüsusiyyətləri və miqyasları nəzərə alınmaqla səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemini müəyyən etmək;
- biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodoloji qaydalarının və metodikalarının nəzəri təhlilinin aparılması;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikalarının müqayisəli təhlili əsasında onun səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması;

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi sistemi **tədqiqatın predmetini** təşkil edir. Sahibkarlığın bütün formalarında və sahibkarlıq strukturlarında onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesi **tədqiqatın obyektı** qismində çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi məzmununa yanaşmalar və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri sistemləşdirilmişdir;
- biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının müqayisəli təhlili əsasında onların güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmişdir;
- rəqabət qabiliyyəti göstəricisi də daxil edilməklə biznesin qiymətləndirilməsi meyarları müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir;
- sahə mənsubiyyəti, biznesin miqyası, mümkün informasiyanın əldə edilməsinin mümkünlüyü və təhlilin məqsədlərindən asılı olaraq şirkətlərin biznesinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası hazırlanmışdır;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi üzrə hazırlanmış metodika sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin (istehsal fəaliyyətinin, maliyyə vəziyyətinin, marketinq siyasətinin, yeyətin idarə olunmasının) təhlilinə müxtəlif yanaşmaları uzlaşdırmağı və müxtəlif təşkilatların sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla biznes proseslərin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına, mövcud çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılmasını artırmağa imkan yaradır.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyektı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Biznes proseslərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilindən istifadənin nəzəri əsasları “ adlanan I fəsilində sahibkarlığın iqtisadi məzmunu, bununla əlaqədar müxtəlif yanaşmalar ümumiləşdirilmiş, biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesində maliyyə təhlilindən istifadənin nəzəri əsasları nəzərdən keçirilmişdir. Bu zaman magistr tərəfindən biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodları açıqlanmışdır.

Magistr dissertasiya işinin “Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi” adlanan II fəsilində ilkin olaraq biznes proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemi müəyyən edilmişdir. Bununla bağlı müxtəlif təsnifat qrupları nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra biznesin kompleks qiymətləndirilməsinin mövcud metodikası şərh edilmiş, konkret məlumatlardan istifadə edilməklə təşkilatın biznesinin kompleks qiymətləndirilməsi əks etdirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi” adlanan III fəsilində kommersiya təşkilatlarında biznesin səmərəliliyinin artırılması amilləri və onların proqnozlaşdırılması məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu fəsilin sonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

РЕЗЮМЕ

на магистерскую диссертационную работу магистра Джафарли Эмил Джейхун оглы по теме «Направления совершенствования использования финансового анализа в оценке бизнес-процессов»

В магистерской диссертационной работе рассматриваются теоретико-методологические проблемы использования финансового анализа в оценке эффективности бизнес-процессов. При этом изложены разные подходы к понятию и оценке эффективности бизнес-процессов. Далее в работе подробно излагается методика комплексного анализа эффективности бизнес-процессов. В конце диссертационной работы даются аспекты совершенствования комплексного анализа эффективности бизнес-процессов.

SUMMARY

Master's thesis master's degree Jafarli Emil Jeyhun oglu on the topic "Directions for improving the use of financial analysis in the assessment of business processes"

The master's thesis examines the theoretical and methodological problems of using financial analysis in assessing the effectiveness of business processes. At the same time, different approaches to the concept and evaluation of the effectiveness of business processes are set out. Next, the paper details the methodology for a comprehensive analysis of the efficiency of business processes. At the end of the dissertation work, are given the aspects of improving the comprehensive analysis of the efficiency of business processes.

